

УДК 821=133.1.091"19/20":821.161.2=133.1М.Грушевський

“ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ” МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В НАУКОВО-КРИТИЧНІЙ ТА ІСТОРІОСОФСЬКІЙ РЕЦЕПЦІЇ ІВАНА ФРАНКА КРИЗЬ ПРИЗМУ ВИСВІТЛЕННЯ ВЗАЄМИН МІЖ АВТОРОМ І РЕЦЕНЗЕНТОМ

Андрій ФРАНКО

Інститут Івана Франка НАН України,
відділ франкознавства,
вул. Драгоманова 18, 79005, Львів, Україна

Кризь текстологічно-аналітичну, порівняльно-історичну призму розгляду висвітлено особливості науково-критичної та історіософської рецепції Івана Франка багатотомової фундаментальної праці Михайла Грушевського “Історія України-Руси”. Критичному аналізу ґрунтовно, неупереджено, різнопланово, доволі вичерпно піддано (в історико-компаративістичній площині студіювання) монографічне дослідження І. Франка під рецензійною назвою “Причинки до історії України-Руси. Часть перша” (Львів, 1912). Автор пропонованої розвідки, що в площині інтертекстуального “мовлення” та позачасового дискурсивного “мислення”, у *специфічному форматі “перегуку концептуальних думок”* полемізує з модерними грушевськознавцями І. Гиричем, Г. Бурлакою (водночас франкознавцем), В. Тельваком та іншими вченими, а також із деякими висловлюваннями, принциповими заявами, твердженнями сучасника письменника В. Дорошенка, нині вже покійних діячів, дійсних членів НТШ О. Прицака, О. Домбровського, Л. Винара, професорів УВУ в Мюнхені О. Оглоблина (Мезька), І. Витановича, Б. Крупницького, М. Андрусяка та інших авторитетних діаспорних дослідників (зокрема, Д. Штогриня (народився у 1923 р.), Ф. Сисина та ін.) і провідних вітчизняних істориків (зокрема, Я. Дашкевича, М. Котляра, Л. Войтовича, О. Сухого, Л. Зашкільняка, Я. Грицака, Ю. Шаповала, Ф. Шевченка, С. Білоконя, Р. Пирого, С. Гелея, О. Яся, М. Капрала, А. Фелонюка, З. Зайцевої та ін.), українсько-американського історика С. Плохія, франкознавців, філологів, поставив перед собою амбітне *надзавдання – привернути серйозну увагу істориків, соціологів, політологів, істориків літератури та інших представників гуманітарного академічного середовища до проблеми повноцінного визнання феномену наукової діяльності І. Франка як неординарного історика*. В узагальнених, чітких формулюваннях доволі адекватно, “компактно” “відтворено” та окреслено пунктирними рисами характерні ознаки ділового, прагматичного, “коректного стилю” науково-організаційних і видавничих стосунків, що об’єктивно склалися між двома інтелектуалами М. Грушевським та І. Франком, котрі успішно взаємодіяли в академічно-інституціональному процесі координування діяльності секцій, комісій та видавничих органів НТШ. У “стилому алгоритмі” простежено визначальні аспекти еволюції особистісних взаємовідносин між згаданими вище першорядними Науковцями, що витримали складне випробовування часом, незважаючи на перенесення у 1907 році журналу “Літературно-науковий вісник” (“ЛНВ”) до Києва, а також загострення недуги І. Франка (з 1908 р.). Обґрунтовано доцільність піднесення у суспільній свідомості універсальної, багатогранної персоналії І. Франка як історика, що повноцінно виявив себе фаховим критиком, серйозним аналітиком-рецензентом багатотомового історичного вітчизняного “літописання-ґранд-наративу” М. Грушевського, як автора науково сконструйованих, довершених, резонансних історичних, джерелознавчих, археографічних творів і генератора новаторських історіографічних концептів та історіософських ідей на заслужений п’єдестал-авансцену повноцінного, академічного, неупередженого вивчення його вагомого історичного надбання, позаяк у творчому доробку

вченого налічується понад 100 праць з царини історичної проблематики, його внесок у розвиток історичних досліджень важко переоцінити. Всупереч чітко артикульованій тенденції упродовж понад століття по смерті І. Франка (1916–2018), коли, на наш аргументований погляд, чимало дослідників-реципієнтів творчості та діяльності вченого, з об'єктивних та суб'єктивних причин, несправедливо й неправомірно недооцінювали, применшували, спотворювали, нівелювали роль І. Франка як історика, зроблено рішучу спробу суттєвого зміщення акцентів у підходах до глибоко науково-аналітичного вивчення історіографічної та історіософської спадщини письменника. Автор пропонованої “багатожарової”, різновекторної розвідки намагався зробити суттєвий дослідницький “крен” щодо відчутної зміни ракурсу усталеного, традиційного, стереотипного суспільного та науково-культурологічного *погляду* на особистість Каменяря, асоціативний, “архетипний” образ якого склався у комплексному, “стереоскопічному” сприйнятті як науково-освітньою елітою, так і масовим читачем – в узагальненій, сутнісній візії його креативної, цілісної індивідуальності як визнаного письменника, поета, видавця, різностороннього науковця, філолога, етнолога, фольклориста, соціолога, економіста, мовознавця, археографа, джерелознавця, перекладача, суспільно-громадського діяча. У пропонованому дослідженні в порівняльно-аналітичному форматі інтертекстуального розгляду яскраво, виразно, панорамно, чітко віддзеркалюється ще одна важлива, “рівновелика грань” велетенської, монументальної постаті І. Франка як фахово “вишколеного”, працелюбного, об'єктивного, концептуального, модерного (і в наш час), непересічного *Історика* з великої літери, значний доробок якого заслуговує на повноцінне, справедливе *визнання* та адекватне, неупереджене, *довершене студіювання академічного “штибу”*.

Ключові слова: Михайло Грушевський, Іван Франко, історія України, НТШ (Наукове товариство ім. Т. Шевченка), концептуальний, контрверсійний, інтертекстуальний, аналітичний огляд, учений, професор, дослідник, історіографія, методологія, дискурс, рукописи, історіософія, публікація, контекст.

Іван Франко був глибоко обізнаний з історичними працями та історіософськими аспектами творчості Михайла Грушевського¹, насамперед із багатотомовою “Історією України-Руси” (нижче подекуди посилуговуватимемося також аббревіатурою назви цієї праці – “ІУР”), а також з “похідними” від монументальної “Історії...”, значно стислішими за друкованим обсягом виданнями – “Очерк истории украинского народа” (Петербург, 1904) (інколи застосовуватимемо нижче акронім титульного заголовка цього дослідження – “ОИУН”) та “Ілюстрована історія України” (Київ–Львів, 1911; нагадаємо, до слова, що пізніше, ще за життя письменника, в 1913 р., у Петербурзі вийшла в світ російськомовна “Иллюстрированная история Украины”). Доволі високу

¹ Омелян Пріцак, *Історіософія та історіографія Михайла Грушевського*. АН України; Археографічна комісія; Ін-т укр. археографії; Укр. науковий ін-т Гарвардського ун-ту (Київ; Кембрідж: [б. в.], 1991), 1–80; Олександр Оглоблин, “Михайло Сергійович Грушевський,” *Український історик* 1–2 (1966): 6–15; Омелян Пріцак, “Історіософія Михайла Грушевського,” *Михайло Грушевський, Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.*, ред. Павло Сохань та ін. (Київ: Наукова думка, 1994), т. 1, XL–LXXIII; Френк Сисин, “«Історія України-Руси» Михайла Грушевського та утворення національної історіографії,” *Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському* (Львів, 1999), 3–30; Liubomyr Wynaar, *Mykhailo Hrushevsky: Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography* (Toronto; New York; Munich: Ukrainian Historical Association, 1988), 1–25.

концептуальну, порівняльно-історичну, науково-критичну “оцінку” згаданим дослідженням М. Грушевського² та водночас власне виважене потрактування й оригінальну інтерпретацію численних малодосліджених, контрверсійних питань вітчизняної “літописної ходи” подавав І. Франко на засіданнях історико-філософської (“Історично-філософичної”)³ та філологічної секцій Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ)⁴, археографічної комісії Товариства, а також у періодичній пресі. У газеті “Діло” з 7 лютого до 19 липня 1912 р. були оприлюднені окремі критичні дослідження “Повний образ історії України-Руси. Критичні уваги до історичних праць проф[есора] М. Грушевського”, “Скіфи й Скіфія. Історичні оповідання Геродота”, “Дещо про хозар”, “Брунон із Квербурга, гість Володимира Великого в 1007 р.”, які пізніше утворили текстологічну канву відповідно перших чотирьох розділів майбутньої книжки І. Франка, про яку предметно йтиметься нижче, а коротка джерельна “замальовка” під назвою “Сліди скіфської традиції в історії та побуті українського народу” стала її однойменним додатком. У “Науковому додатку до «Учителя»” упродовж періоду з 20 вересня 1911 р. до 20 березня 1912 р. учений опублікував свою працю “Руське плем’я в Заліссі (Трансільванії)”, що пізніше утворила з деякими

² Любомир Винар, “Історичні праці Івана Франка,” *Збірник “Української літературної газети” за 1956 рік* (Мюнхен: Видання “Українського товариства закордонних студій”, 1957), 48–63; Володимир Дорошенко, “Іван Франко і Михайло Грушевський,” *Сучасність* 1 (Мюнхен, 1962): 16–36; *Сучасність* 2 (Мюнхен, 1962): 10–23; Віталій Тельвак, “Взаємини Івана Франка та Михайла Грушевського в історіографічній традиції,” *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Збірник наукових праць* 9 (2005): 48–60; Віталій Тельвак, “Проблема «Франко – Грушевський» в українській історіографії,” *Український історик* 4/1–2 (2006–2007): 183–199; Ігор Гирич, “М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин,” *Український історичний журнал* 5 (2006): 35–67; Ігор Гирич, “Михайло Грушевський та Іван Франко: громадське і приватне,” *Франкознавчі студії: Збірник наукових праць* 4 (Дрогобич, 2007): 590–642.

³ Андрій Франко, “Діяльність Івана Франка в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка,” *Визвольний шлях: Суспільно-політичний, науковий та літературний місячник*, річн. 59, кн. 7–8 (700–701; липень–серпень) (Київ; Лондон: Українська Видавнича Спілка ім. Юрія Липи, 2006): 74–91; Іван Крип’якевич, “Історично-філософична секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 роках,” *Записки Наукового товариства ім. Шевченка* 222 (1991): 392–411; Андрій Франко, “Науково-організаційна діяльність І. Франка в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка,” *Українське літературознавство: Іван Франко. Статті і матеріали* 58 (1993): 121–131; Андрій Франко, “Співпраця М. Грушевського та І. Франка в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка,” *Михайло Грушевський і Західна Україна. До 100-річчя від початку діяльності М. Грушевського у Львівському університеті: Доповіді й повідомлення міжнародної наукової конференції* (Львів, 26–28 жовтня 1994 р.), (Львів: Світ, 1995), 35–38; Андрій Франко і Оксана Франко, “Іван Франко і Михайло Грушевський. До питання про співпрацю в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка,” *“Нам пора для України жити”: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції “До 160-річчя від дня народження Івана Франка”* (Калуш, 6 вересня 2016 р.), відп. ред. Іван Тимів, (Калуш: ФО-П Петраш К. Т., 2016), 11–15.

⁴ Андрій Франко, “Іван Франко як функціонер, науковий продуцент, рецензент, творчий модератор і натхненник літературознавчого дискурсу на засіданнях філологічної секції НТШ,” *Українське літературознавство: збірник наукових праць Львівського національного університету ім. Івана Франка* 80 (2016): 59–91.

змiнами й уточненнями текст шостого роздiлу зазначеного нижче цiлiсного дослiдження письменника. Згодом I. Франко креативно переосмислив текстологiчний змiст i концептуальнi особливостi “продовжуваної” серії (циклу) публiкацiй у перiодичнiй пресi. Учений розумiв, що у когнiтивно-аксiологiчному сенсi узагальненої *рецепції* його дослiдження (за критерiями методологiчної доцiльностi бiльш дiєвого осягнення принципiв системностi “подачi матерiалу” в однiй, “всеосяжнiй” публiкацiї, на противагу дискретностi, уривчастостi, поверховостi читацького сприйняття вибiркового оприлюднення виокремлених частин єдиного, нерозривного наукового тексту) через низку фрагментарних газетних чи журналних “друкiв” закономірно губиться, розчиняється (“розмивається”) тягла, гнучка “лiнiя”, “струнка хода”, перманентний процес викладу iсторичного “сюжету”, об’єктивно применшується, дещо нiвелюється значення, осмислення i масштаб панорамного, монументального бачення цiлiсної “картини” вiковiчного поступу українського народу.

Іван Франко-історик⁵ зібрав усi свої згаданi вище публiкацiї-першодруки до купи i вперше опублiкував у 1912 р. у частинi VI серії “Писання Івана Франка”⁶ цiлiсно “зведений” текст (в окремому книжковому виданнi) дослiдження монографiчного формату пiд рецензiйною назвою “Причинки до історії України-Руси. Часть перша”, додавши до його фактологiчного “контенту” нову, нiде ранiше не оприлюднену розвiдку, що структурно сформувала п’ятий роздiл книжки пiд назвою “Придунайські скіфи в IV–XII вв.”. Отож, остаточний текст працi утворили у розширеному варіантi переважно згаданi вище газетно-журналнi публiкацiї I. Франка з деякими його змiнами, доповненнями i поправками та доданий новий роздiл. Оскiльки виклад змiсту “просторої” “Історії України-Руси” на час написання Франкових “Причинки...” сягнув лише 1625 р., учений вважав за потрібне, порiвнюючи російське видання (згаданих вище) короткого “Очерка...” з популярною “Ілюстрованою історією...”, проаналiзувати також застосованi М. Грушевським “конструкції” “новочасної” історії України.

Одразу ж зауважимо, що пiд час виокремленого розгляду практично кожної глави i роздiлу Франкової працi у першій частині представленої розвiдки ми не завжди (хоча переважно) дотримуватимемося структурно-хронологiчного

⁵ Андрій Франко, “Науково-видавнича дiяльнiсть I. Франка в Науковому товариствi ім. Т. Шевченка,” *Дослiдження з історії України: Вісник Львівського університету. Серія історична* 29 (1993): 44–53; Андрій Франко, “Академічні досягнення, видавничі та організаційні проекти Івана Франка в НТШ,” “Нам пора для України жити”: *матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції “До 160-річчя від дня народження Івана Франка”* (Калуш, 6 вересня 2016 р.), відп. ред. Іван Тимів, (Калуш: ФО-П Петраш К. Т., 2016), 16–51; Микола Кравець, *Іван Франко – історик України* (Львів: Видавництво Львівського державного університету, 1971), 1–203; Леонід Коваленко, “Історичні погляди I. Я. Франка,” *I. Я. Франко як історик: Збірник статей. Наукові записки Інституту історії АН УРСР* 8 (1956): 3–33.

⁶ Іван Франко, *Причинки до історії України-Руси. Часть перша* (Львів, 1912), ч. 6: Серія “Писання Івана Франка,” 1–196.

принципу текстологічної *послідовності* щодо *поступового*, покрокового “викладу” фактологічно-історіографічного змісту підрозділів монографічного дослідження вченого (не абсолютно точно “слідуючи” за струнким “алгоритмом” запровадженої письменником “*пагінації*” у хронологічному “фарватері розгортання тексту” відповідних структурних “одиниць” рецензійної студії), позаяк послуговування такою звичайною, “симетричною”, “лінійною рецептивною” схемою аналізу, на наш погляд, призвело б до певного розбалансування, а подекуди і навіть руйнації окремих важливих дедуктивних, об’єднуючих чинників загалом індуктивної, органічної конструкції аргументованого, більш доступного для читацького сприйняття, “сутнісного доведення” узагальнених, “скристалізованих” у процесі порівняльно-історичного висвітлення, ключових думок і формулювання виважених висновків нашої розвідки (зокрема, про наполегливий, “тернистий” пошук М. Грушевським ідеологеми українства). Причому автор пропонованої наукової роботи, котрий принципово вирішив подати *спершу* самостійний огляд, незалежний, “самодостатній”, власний текстологічний та фактографічний “розбір” магістральних історіософських аспектів Франкових “Причинків...”, інколи артикулюючи студіювання його елементів особистим баченням деяких дискусійних історіографічних питань (лише подекуди, зрідка лаконічно залучаючи в історико-компаративістичній площині розгляду “експертні оцінки” деяких поважних “опонентів”), вважає більш раціональним, оптимальним, “консенсусним” способом гармонійної, цілісної подачі “предметного” матеріалу застосування виправданого “фабульного прийому” логічної трансформації змісту “поліфонічного мовлення” нашої праці, що зводиться до науково-критичної “ретрансляції” публічного обговорення-полілогу контрверсійних нюансів предмета дослідження та конструювання інтертекстуальної полеміки-наративу з найавторитетнішими фахівцями з проблематики Франкової рецепції “Історії України-Руси” М. Грушевського, за цілеспрямованим “сюжетним” задумом, саме у *другій частині статті*, яка присвячена власне безпосередньому аналізу та синтезу дискурсивного так званого “*перегуку концептуальних думок*” у позачасовому вимірі вивчення тематично окресленого питання.

Структурно *перша частина* дослідження І. Франка поділяється на такі підрозділи чи “*глави*”: “Вступні uwagi”, “Доісторичні часи”, “Дещо про антів”, “Конструкція староруської суспільности”, “Норманська теорія”, “Хрещення Володимира”, “Найстарший руський літопис”, “Східні й західні межі України в XI–XII вв.”, “Культура князівських часів”, “Часи унії”, “Козаччина”, “Російський «Очерк»”, “Дев’ятнадцятий вік”, “Закінчення”. У своєрідній преамбулі (як органічному продовженні загальної стислої передмови) (у *першій главі* “Вступні uwagi”) *першого розділу* “Причинків...” сумлінний критик одразу ж наголосив на тому, що взявся за таку складну аналітично-синтетичну роботу з альтруїстичного, шляхетного почуття моральної потреби та глибокого

усвідомлення обов'язку з'ясувати для себе і “ширшої громади” унікальне значення “досі безпримірної на українському ґрунті наукової праці”⁷.

Доволі драматичну обставину, сумну колізію життєпису І. Франка (сутність якої полягала в тому, що в складних умовах поступового загострення його важкої тілесної недуги⁸ прижиттєвий класик української літератури благородно і жертовно зважився на, справді, науковий подвиг – написання *монографічної рецензії* (наголосимо, у *питомо історіографічному жанрі*)) пояснював учений амбіційним стимулом-спонукую (у здоровому, абстраговано науково-творчому сенсі цих слів) заповнити велику прогалину у вітчизняній та й, зрештою, у світовій історіографії, оскільки монументальна, ексклюзивна для українознавства дослідницька робота М. Грушевського, глобальна насамперед в Українському вимірі, “досі ані в нашій, ані в інших письменствах не дочекалася фахової оцінки, хоч у малій мірі відповідної до її об'єму та наукової вартості”⁹. І хоча деякі “російські вчені”, як зазначав автор рецензії, принагідно робили спорадичні спроби вибіркового, фрагментарного, стислого опрацювання оглядових матеріалів, які стосувалися переважно дещо поверхової характеристики деяких історичних творів (наприклад, окремих томів монументального “вітчизняного літопису” та інших гучних публікацій Історика), а також суспільно-політичних поглядів М. Грушевського, “але докладного розбору цілості хоч би лиш одної головної його праці досі ніхто не пробував узяти на себе”¹⁰. На слушну думку відомого грушевськознавця В. Тельвака, “під рецензування творів українського вченого припав на 1905–1906 рр., коли він випустив німецький переклад першого тому «Історії України-Руси» та «Очерк истории украинского народа» [його перше видання побачило світ у 1904 р., пізніше вийшли друком доповнені перевидання. – А. Ф.]. Відтоді увага до історіографічних пропозицій автора «Історії України-Руси» залишалася доволі значною аж до початку Першої світової війни. При цьому найпопулярнішими у рецензентів були дві праці М. Грушевського – «Історії України-Руси» (близько п'ятдесяти оглядів до 1914 р.) та «Очерк истории украинского народа» (понад двадцять рецензій)”¹¹. Загалом за період 1890–1914 рр. фігурує 178 рецензій та

⁷ Іван Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” *Іван Франко, Зібрання творів: у 50 т.*, ред. Євген Кирилюк, Федір Погребенник та ін., т. 47, серія: “Історичні праці (1898–1913),” (Київ: Наукова думка, 1986), 419.

⁸ Ярослава Мельник, ...*І остання часть дороги (Іван Франко в 1908–1916 роках)*, вид. 2-е, виправл. й доповн. (Дрогобич: Коло, 2016), 1–440.

⁹ Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 419.

¹⁰ Там само, 420.

¹¹ Віталій Тельвак, “Рецензування праць Михайла Грушевського як історіографічна проблема (до 1914 року),” *Михайло Грушевський, Твори: у 50 т.*, редколегія: Георгій Папакін (гол. ред.), Ігор Гирич, Сергій Білокінь, Микола Жулинський, Всеволод Наулко, Віталій Тельвак та ін., т. 46, кн. 1: “Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890–1914),” серія: “Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви,” (Львів: Світ, 2015), XVIII.

бібліографічних оглядів на праці М. Грушевського. Подаємо нижче перелік, на наш погляд, основних рецензій і відгуків з *вибірковою, супровідною*, подекуди дуже *лаконічною*, описовою “*точковою анотацією-оцінкою*” ключових *нюансів* ідейно-тематичного спрямування та деяких аспектів проблематики змісту згаданих “рефлексій”, що вийшли друком за життя І. Франка. Щодо “оцінювання” зазначених вище двох основних резонансних праць (багатотомової “ІУР” та “Очерка...” (“ОИУН”)) варто виокремити серед абстраговано згаданих політично заангажованих “російських критиків” (насамперед ця теза стосується, як правило, тенденційності, шовіністичного характеру їх великодержавного, імперського трактування та переважно доволі негативного, скептичного оцінювання “схеми української історії” у націєцентричному викладі М. Грушевського), які заслуговують на достойну увагу, насамперед таких, *більш помірковано* налаштованих до зазначеної щойно “концепції” реконструкції вітчизняного літопису, діячів, як О. Яцимирський (див. огляд “ОИУН”, том VII “ІУР”), В. Сторожев (див. його критичний, “проросійський” і водночас доволі доброзичливий, позитивний щодо “зображення мартирологу української мови” відгук про видання “ОИУН”), О. Кізеветтер (див. рецензію на працю М. Грушевського, оприлюднену у російському перекладі п. н. “Киевская Русь. Т. I”, що була складовою частиною тому I “ІУР”), М. Чечулін (див. огляд видання “ОИУН”), Д. А. Корсаков (див. рецензію на текст другого доповненого видання “ОИУН” у Петербурзі в 1906 р.). З не повного переліку фігуруючих вище критиків варто принципово виокремити специфічну персоналію *послідовного опонента* Історика, його відвертого антагоніста, київського цензора Т. Флоринського (колишнього університетського викладача М. Грушевського), одного з “махрових” академічних представників російського правомонархічного табору. Серед найактивніших, фахово підготованих польських дослідників видається доцільним згадати автора гучної, концептуальної критично-оглядової статті “Норманська догма” А. Брікнера (Брюкнера)¹² (послідовного критика антинорманських поглядів Михайла Сергійовича¹³), Ф. Равіту-Гавронського (котрий подав доволі розлогий, не надто прихильний через історико-політичний антагонізм між поляками і українцями академічний огляд перших семи томів “ІУР”), а також Л. Колянковського, що написав цікаву, “тонку, пропольську” рецензію доволі великого обсягу на фактографічно-ідеологічний зміст томів IV–VI та вступу до тому VII “ІУР”, в якій, зокрема, заперечує модерний термін М. Грушевського “*український етнос*”, що був історично “покликаний” стати “питомим заміником” (у вітчизняній рецепції) традиційної у свідомості поляків

¹² Александр Брикнер (Брюкнер), “Норманська догма,” *Руслан*, 1907, ч. 188–195.

¹³ Aleksander Brückner, “Dogmat normański,” *Kwartalnik Historyczny* 20 (Lwów, 1906), 664–679; Aleksander Brückner, “Próbki najnowszej krytyki historycznej,” *Przegląd Historyczny* 1 (Warszawa, 1905): 24–35; *Przegląd Historyczny* 3 (Warszawa, 1906): 5–21, 147–161; Aleksander Brückner, “O Rusi normańskiej jeszcze słow kilka,” *Kwartalnik Historyczny* 23 (Lwów, 1909): 362–371.

назви “*руський народ*”. Найдіяльнішими, “найпродуктивнішими” серед критиків на Наддніпрянській Україні були Д. Дорошенко (подав прихильні рецензії на текст “ОИУН” і на дослідження історії українського козацтва як складової частини тому VII “ІУР”, а також написав фактологічно-змістовний огляд частини I тому VIII “ІУР”) та В. Доманицький (неодноразово ґрунтовно, в україноцентричному “дусі” піддавав посутній “характеристиці” в окремих статтях текст томів I–III; IV; V; VI “ІУР”). А в Галичині неодмінно слід “виділити” насамперед І. Копача (див. огляд “ОИУН”, стислу рецензію на німецькомовне видання тому I “ІУР” у Лейпцигу в 1906 р.), С. Томашівського¹⁴ (див. рецензію на текст “ОИУН”, тому VI “ІУР”), а також інших талановитих учнів *львівської історичної школи М. Грушевського*¹⁵ – М. Кордубу (огляд тому I “ІУР”¹⁶) та І. Крип’якевича (див. його відгук на текст тому VII “ІУР”), що сприяли популяризації у науково-публіцистичному світі згаданих фундаментальних історико-українознавчих праць. Серед білоруських дослідників видається доречним назвати вихованця київської школи документалістів В. Пічету (огляд частини I тому VIII “ІУР”). Чехи Я. Славік (виступив з рецензією на німецькомовне видання тому I “ІУР”) та К. Кадлец (оприлюднив стислий огляд перших шести томів “ІУР”) виявляли доволі прихильне науково-критичне “ставлення” до основних історіографічних праць видатного українського дослідника. Серед німецьких учених відомі славісти Р. Штібе, О. Геч, Л.-К. Гетц подали загалом позитивні, сказати б, історіографічно “політкоректні” відгуки (“*про історичний метод та його результати*”¹⁷) на (фактично) здійснений доктором Феліцією Носсіт та мовно-стилістично “вичитаний”, “підкорегований” І. Франком німецький переклад першого тому “ІУР” (Лейпциг, 1906). Його текст, лінгвістично адаптований для європейського інтелектуального читача, був підданий критичному аналізу з боку декількох “маститих” оглядачів, зокрема, авторитетного румунського історіографа Н. Йорги та пристрасного, завзятого, підступного політичного опонента М. Грушевського, галицького москвофіла, професора кафедри історії Східної Європи Чернівецького університету *В. Мільковича*¹⁸ (подаємо нижче написання іронічно-саркастичних “епітетів”

¹⁴ Олексій Сухий, “С. Томашівський як представник «державницького» напрямку в українській історіографії,” *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.*, pod red. J. Maternickiego i L. Zaskilniaka (Rzeszów, 2004), 351–360.

¹⁵ Віталій Тельвак і Василь Педич, *Львівська історична школа Михайла Грушевського* (Львів: Світ, 2016), т. 9 [у серії “Грушевська школа”], 1–440.

¹⁶ Віталій Тельвак, “Перший том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського в оцінках сучасників,” *Історіографічні дослідження в Україні* 17 (2007): 16–38.

¹⁷ Михайло Грушевський, “Чи вже написана історія русинського народу, чи ще ні?,” *Михайло Грушевський, Твори: у 50 т.*, редколегія: Георгій Папакін (гол. ред.), Ігор Гирич, Сергій Білокінь, Микола Жулинський, Всеволод Наулко, Віталій Тельвак та ін., т. 46, кн. 1: “Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890–1914),” серія: “Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви,” (Львів: Світ, 2015), 541.

¹⁸ Марія Никирса, “Мількович Володимир,” *Українські архівісти: бібліографічний довідник* (Київ, 1999), 225–226; Зінаїда Зайцева, *Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.): монографія* (Київ: КНЕУ, 2006), 284–288.

принципово з “етимологічним акцентом” “на адресу” цього реципієнта та його “сторонниче навіжених” однодумців “за мотивами” дореволюційної орфографії російської мови, таким собі “язычием”, послугуючись колоритною, характерною літерою “с” (“ять”)) – “приснопам'ятного десятилетия в узких кругах” антиукраїнського москвофільського середовища, ворожа, проросійська діяльність якого (оточення) заслужила негативне сприйняття багатьма наступними вітчизняними поколіннями, що (діяльність москвофілів, якій присвятив низку ґрунтовних праць відомий історик, професор історичного факультету Львівського національного університету ім. Івана Франка О. Сухий¹⁹) донині викликає справедливий “осуд” та скептичну, глузливо-іронічну “оцінку”, висловлюючись фігурально, дещо грайливо-комічно, метафорично-асоціативно, як віковичний відгомін-нагадування біблійної “притчи во языцехъ”, як відлуння-ехо “посмсянія в людсхъ”²⁰. Буковинський професор у 1907 р. виступив з негативно налаштованою німецькомовною рецензією²¹ в європейському часопису, вістрія якої було спрямоване на доволі неточний, на переконання “обсерватора”, не зовсім адекватний німецькомовний переклад зазначеної праці (в історико-термінологічному сенсі розгляду його лінгвістичних так званих “якісних ознак оформлення”). Критичні закиди “на адресу” М. Грушевського стосувалися не лише мовознавчих недоліків тексту перекладу, до речі, так само як і недовершених мовно-стилістичних нюансів його україномовної “базової” праці, але й також істотних, на суб’єктивну думку В. Мільковича, фактологічно-історіософських аспектів і методологічних тонкощів реконструкції вітчизняної історії, зокрема, буцімто неправильного викладу початків давньоруської державності та хибного історико-народознавчого зображення розгортання етнічних процесів на східноєвропейських теренах. Характерні уривки дошкульного, образливого (для “гонору” Михайла Сергійовича) огляду В. Мільковича, котрий голосно, безапеляційно, з провокативно надмірним “патосом” заявив на увесь світ, що історія українського народу “*ще не написана*”, оприлюднили поряд з редакційними суголосними, супровідними коментарями москвофільські та консервативно-народовецькі видання, що солідаризувалися з позицією його автора. Переважно на “шпальтах” “Руслана”,

¹⁹ *Москвофільство: документи і матеріали*, вступна стаття, коментарі та збірка документів Олексія Сухого (Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001), 1–236; Олексій Сухий, *Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті)* (Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003), 1–498.

²⁰ Андрій Франко, “Іван Франко і мовна комісія Наукового товариства ім. Шевченка,” *Думська площа: Науковий та літературний додаток до “Одеського вісника,”* 35 (392), 12 вересня, 2003, 8; *Думська площа: Науковий та літературний додаток до “Одеського вісника,”* 36 (393), 19 вересня, 2003, 8.

²¹ Wladimir Milkowicz, [Рецензія на кн.:] “Hruševskýj Michael, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd. Leipzig: Teubner, 1906,” *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, redigiert von Oswald Redlich, band 28 (Innsbruck, 1907), 527–535.

газети “Діло” та австрійського часопису “Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung” (“Вісник [Повідомлення] Інституту австрійських історичних досліджень”) (Інсбрук) зав’язалася гострокритична полеміка (“з відкритим заборолом”) між москвофілом В. Мільковичем, “інспірованим” особистісною неприязню, ревністю, такою собі “конкурентногенною амбіційністю”, зведенням політичних “порахунків” з провідним вітчизняним істориком, та М. Грушевським (і його прихильниками), котрий пізніше, у 1908 р., оприлюднив німецькомовну розлогу статтю-“відпис” (на щойно згаданий “*папшквіль*” свого злопам’ятного “візаві”) під риторичним “титульним” найменуванням “Ist die Geschichte des ruthenischen Volkes geschrieben oder noch nicht?”, яке подаємо в українському перекладі: “*Чи вже написана історія русинського народу, чи ще ні?*”²². На публічний захист українського історика найактивніше виступили його талановитий учень С. Томашівський²³ та науковий соратник І. Франко, зокрема, у присутній статті в газеті “Діло” під назвою “*Ще в справі одної рецензії та рецензентів*”²⁴. Щоправда, принагідно не можна оминати увагою такий важливий історіософський нюанс: С. Томашівський (як, до слова, пізніше виявиться, і І. Франко) не був прихильником “*антинорманістських*” поглядів свого колишнього вчителя, за публічне “сповідування” яких гостро, неадекватно різко розкритикував провідного українського історика В. Мількович. До речі, нагадаємо, у 1906 р. на сторінках журналу “Літературно-науковий вісник” з’явився позитивний відгук на вихід у світ зазначеного вище лейпцизького видання “Hruševœkyj Michael, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd. Leipzig: Teubner, 1906”, автором якого (стислого “*анонсованого*” повідомлення) був І. Франко, один із редакторів “ЛНВ” і текстографічний співупорядник (щоправда, наголосимо ще раз, не безпосередній перекладач, а лише допоміжний мовознавчий редактор-коректор) німецькомовного перекладу першого тому мультитомової праці М. Грушевського “Історія України-Руси”. Оглядач, зокрема, чітко констатував: “*Отсе видання – се перший рішучий крок нашої наукової праці на широкий світ, перша спроба познайомити якнайширші круги західноєвропейських спеціалістів зі здобутками нової російської і спеціально української історіографії. Перший том «Історії України» проф. Грушевського своїм широко*

²² Грушевський, “Чи вже написана історія русинського народу, чи ще ні?”, 530–541; Michael Hruschewskyj, “Ist die Geschichte des ruthenischen Volkes geschrieben oder noch nicht?”, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, redigiert von Oswald Redlich, band 29 (Innsbruck, 1908), 201–215; Віталій Тельвак, “Малознана німецькомовна праця Михайла Грушевського,” *Дрогобицький краєзнавчий збірник* 10 (2006): 681–701.

²³ Степан Томашівський, “Злість і Зависть («Руслан» і проф. Милькович),” *Діло*, 1907, ч. 205, 1; ч. 206, 1–2; ч. 208, 1–2; Oleksij Suchyj, “Stepan Tomaszewski (1875–1930),” *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*, pod red. J. Maternickiego, przy współpracy L. Zaskilniaka (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007), 441–452.

²⁴ Іван Франко, “Ще в справі одної рецензії та рецензентів,” *Діло*, 1907, ч. 253, 1.

зачеркненим планом, солідністю свого виконання і величезним багатством визисканого та критично проробленого матеріалу якнайбільше надається до зацікавлення спеціалістів першопочинами нашої історії. При тім усі добрі прикмети руського оригіналу лишаються й при перекладі, так що і для неспеціаліста головний текст являється цікавою лектурою, коли численні ноти та екскурси вводять нас у робітню фахового історика”²⁵. Пізніше вчений у дослідженні монографічного формату “Причинки до історії України-Руси. Часть перша” зробив виважений висновок про згадану гучну “рецензію” в австрійському часопису (та подальші полемічні, резонансні “репліки”²⁶ у дискусійному полі з’ясування “історіографічних” взаємостосунків) прискіпливого, “дотошного” опонента українського історика №1: “спекулятивна рефлексія” буковинського професора В. Мільковича “була писана чоловіком, який у своїй власній праці про аналогічну тему дав доказ дуже малого та примітивного знання предмета, а з поважною працею проф. Грушевського обійшовся не то легкокомисно, не то злобно та сторонничи”²⁷.

До згаданих вище монументальних історичних праць українського корифея зі змістовними, фахово написаними в історіографічно-критичному “проукраїнському руслі” оглядовими матеріалами зверталися також Г. Житецький (див. його ґрунтовну рецензію на текст “ОИУН”), О. Лотоцький (огляд “ОИУН”), М. Залізняк (рецензія на текст тому VI “ІУР”, а також видання “Ілюстрована історія України” (1911)), В. Черепин [В. Прокопович] (огляд “ОИУН”), пізніше М. Василенко (див. його відгук на текст частини I тому VIII “ІУР”) та інші діячі з широкого дослідницького “географічного ареалу”. До слова, виданню “Проф. М. Грушевский. Иллюстрированная история Украины” (Петербург, 1913) присвятили свої критичні матеріали російський історик-марксист М. Рожков, що у своїй розлогій розвідці охарактеризував працю вітчизняного Історика як оригінальну пам’ятку українського “лівого націоналізму”, С. Русова та інші достойні уваги “реципієнти”. Жодний рецензент з переліку зазначених вище та інших поважних, фахових “референтів”, принаймні, за тематично окреслений нами період життя письменника, справді, не подав такого (за обсягом і змістом “монографічного формату”) “обширного”, глибоко аналітичного, концептуального дослідження з чіткими, збалансованими, “нестороннічими”, аполітичними, незаангажованими, переважно науково коректними “оціночними” судженнями, висновками та істотними джерельними додатками як І. Франко²⁸ (хоча, доцільно визнати, безперечно, і він припустився

²⁵ Іван Франко, [Рецензія] “М. Hruschewskyj. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes, 1906,” *Літературно-науковий вісник* 33, (1906): 595.

²⁶ Тельвак, “Малознана німецькомовна праця Михайла Грушевського,” 697–700.

²⁷ Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 419.

²⁸ Микола Андрусяк, “Іван Франко та історичні концепції Михайла Грушевського,” *Записки Наукового товариства ім. Шевченка* 182: *Іван Франко: [У 2 ч.]*. Збірник доповідей для відзначення 110-річчя народин і 50-річчя смерті Івана Франка, ч. 1, за ред. Василя Стецюка, (Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1967): 111–112.

окремих суттєвих помилок та недоглядів), обмеживши їхні публікації (“за класикою жанру” газетних і журнальних оглядових “дописів”) *здебільшого* бібліографічно-хронікальними та доволі стислими, часто лаконічними, фактографічно-описовими деталями. Висловлена вище сентенція про, сказати б, “унікальну ексклюзивність розгорнутої Франкової рецепції” на тлі багатьох інших інформативних, доволі коротких, поверхових рецензій, на наш погляд, *меншою мірою* стосується *грунтовних оглядових матеріалів*, що їх написали та оприлюднили насамперед згадані вище В. Доманицький, Д. Дорошенко, С. Томашівський, І. Копач, М. Кордуба (щоправда, у “конструюванні” основних концептів тексту його позитивного огляду тому І “ІУР” виразно помітна “*компліментарна печать*” “зацікавленого”, “домінуючого” впливу його вчителя М. Грушевського), Г. Житецький, учений зі світовим ім’ям А. Брікнер (Брюкнер) та інші визнані “обсерватори”. Із певними, серйозними застереженнями політичного характеру ця теза стосується також *рецензій* декількох ретельних, фахово “вишколених референтів”, зокрема, “*академічних*” оглядів відомих польських дослідників Ф. Равіти-Гавронського і Л. Колянковського, котрі, попри національно заангажоване несприйняття ключових “*епізодів*” представленої видатним українським науковцем “історичної схеми”, все ж таки визнавали велику евристичну цінність основних історичних праць М. Грушевського, незважаючи на певні ментально-ідеологічні протиріччя зі світоглядними принципами та державотворчими настановами патріотично налаштованого “*руського*” Автора вітчизняного “літописання”²⁹.

Іван Франко ясно усвідомлював усю неозору і неосяжну масштабність велетенської роботи М. Грушевського³⁰: “*Пристаюючи до своєї праці, я відразу почував усю її трудність із огляду на багатство та різноманітність матеріалу, згромадженого та обробленого в тих працях проф. Грушевського [...]*”³¹. Ось чому він вирішив не робити “поверховий”, “біжучий”, посторінковий, історико-герменевтичний, наскрізний, “паралельний” аналіз (невдячну довготривалу, рутинну, “*марудну*” “Сізіфову працю”) всіх компонентів фактографії та проблематики широко “закроєного” тексту багатотомового видання, а виявив мудре, раціональне ставлення (особливо доцільне в умовах обмежених психофізичних ресурсів під час рецидивів прогресуючої недуги) у критичних, історико-компаративістичних підходах до досягнення поставленої мети, розсудливо, прагматично сконцентрувавши інтелектуальні та фізичні зусилля на адекватній критиці відповідних принципових, контроверсійних, “магістральних”, драстичних моментів і конкретних,

²⁹ Віталій Тельвак. *Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття)*. Національна академія наук України, Інститут історії України, Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка (Київ; Дрогобич: Вимір, 2008), 1–494.

³⁰ Юрій Шаповал та Ігор Верба, *Михайло Грушевський* (Київ: Альтернативи, 2005), 1–352.

³¹ Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 419.

дискусійних “точок дотику” в історичному літописанні М. Грушевського. Іван Франко вказав на критично-оглядові “вектори” і способи здійснення текстологічного аналізу опрацьованого рецензентом багатотомового видання, які він застосував у пропонованій широкій читацькій аудиторії книжці: *“Розуміється, я також далекий від претензії дати повний розбір та оцінку сеї величезної праці нашого невтомного вченого, але в своїх критичних увагах буду зупинятися тільки на деяких точках та питаннях, де в мене власними науковими досліддами виробилися відмінні погляди, або де покажется можливість доповнити де в чім те, що зробив проф. Грушевський, або хоч би тільки зазначити недогляди в його праці”*³². Зазвичай І. Франко лише тоді “занурювався” в конструктивну “студійовану стихію” виваженої, “академічної” критики, вдаючись до застосування елементів системного аналізу, джерелознавчого, порівняльного огляду, історико-асоціативного мислення лише тоді, коли представляв на розсуд читача оригінальне, нешаблонне, *альтернативне* висвітлення та нестандартні дослідницькі “способи”, підходи і шляхи вирішення “ребусів” та хитросплетінь деяких проблемних історичних “Гордієвих вузлів”.

У своєму творчому доробку та концептуальному “арсеналі-розпорядженні” І. Франко мав чимало історико-джерелознавчих досліджень та археографічних публікацій, що свідчило про його “солідні напрацювання” у сфері пропагування власної історіософської програми та розробки “оптимальних” підходів до розв’язання багатьох теоретико-методологічних питань і щодо “розгадування зашифрованих кодів” віковичного поступу українського народу. Доцільно зауважити, роблячи у цьому контексті пропонованої статті логічно обумовлений, виправданий проблемно-тематичним колом суголосних питань короткий *екскурс* у наукову царину діяльності *І. Франка-історика*, що різносторонній, багатогранний, універсальний вчений систематично працював в *історико-філософській* (“*Історично-філософічній*”) секції НТШ, яку 11 травня 1893 р. заснували члени зазначеного щойно Товариства. До слова, митець здійснив невдалу, образливу для його “*гонору*”, спробу вступити до лав цієї народовської, за суспільно-політичним складом її членів, інституції у березні 1892 р.³³ в історичний для НТШ час завершення юридичного процесу *наукової реорганізації Товариства ім. Т. Шевченка в 1892 р.*³⁴ З часу першого секційного науково-рецензійного виступу І. Франка (котрий став членом НТШ 14 червня 1895 р.), що відбувся 24 січня 1896 р., до 1913 р., згідно з “Книгою протоколів Історично-філософічної секції за 1893–1913 рр.”, було проведено 289 засідань, на яких було “*зреферовано*” 500 праць, причому науковець публічно

³² Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 420.

³³ Андрій Франко, “Співпраця М. Грушевського та І. Франка в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка,” 35.

³⁴ Ivan Franko, “Towarzystwo im. Szewczenki,” *Kurjer Lwowski* 78, 18 marca [березня], 1892, 2–3; Ivan Franko, “Odpowiedź szkaralupników,” *Kurjer Lwowski* 84, 26 marca [березня], 1892, 2–3.

виступив, за нашими ретельними підрахунками, з 59-ма “реферативними” доповідями³⁵. Вони стосувалися різних сфер досліджень³⁶: джерелознавства, слов’янської та княжої епохи, історії побуту і культури XV–XVIII ст., козащини, історії Галичини XVIII і XIX ст., економіки і статистики, етнографії, всесвітньої історії³⁷. Монографією І. Франка “Життя Івана Федоровича і його часи” (незавершена праця), що її вперше в українській історіографії написав учений у жанрі історичної біографії, розпочалися його спеціальні історичні дослідження. На основі вивчення архіву галицького посла до Австрійського парламенту І. Федоровича І. Франко написав низку (декілька десятків) історичних праць, зокрема джерелознавчу студію “Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині”, багато досліджень, які рецензував учений на “сходинах” історико-філософської секції НТШ, зокрема такі розвідки: “Лук’ян Кобилиця”, “Батько і донька”, “Причинки до історії 1848 р.” та чимало інших ґрунтовних праць. Як активний діяч секції він сприяв виходу в світ видавничої серії публікацій “Руська історична бібліотека” (з 1894 р. “органу” історико-філософської секції) – збірника праць з історії України, тематичний зміст яких стосувався переважно періоду XIV–XVIII ст., що публікувався упродовж 1886–1904 рр. (оприлюднено 24 томи за редакцією О. Барвінського), на сторінках якого були опубліковані праці М. Костомарова, В. Антоновича, О. Я. Єфименко, Д. І. Багалія та інших істориків. З 1897 р. видавався “Збірник історично-філософської секції НТШ”, в якому друкувалася переважно багатомова праця М. Грушевського “Історія України-Руси”, в посутньому, конструктивному, послідовному обговоренні якої науково-креативну участь систематично брав І. Франко. У п’ятому томі згаданого “Збірника...”, що вийшов у світ 1902 р. за редакцією І. Франка (з його передмовою), були вміщені документальні першоджерела п. н. “Матеріяли до культурної історії Галицької Руси XVIII–XIX вв.”, чимало з яких, на думку історика, “цінних для історії і літератури, пропадає або плісняє по архівах чи в приватних руках, а без їх визискання історія нашого духового розвою лишилась неясною”³⁸. З 1906 р. історико-філософська секція започаткувала ще одне видання “Українсько-руський архів”, II і VIII томи якого упорядкував І. Франко, додавши до них змістовно-аналітичні передмови. Він підготував до друку такі збірки документів: “Громадські шпихліри в Галичині 1784–1840 р.” (том II) та “Матеріяли до історії азбучної війни в Галичині 1859 р.”

³⁵ Книга протоколів засідань історично-філософської секції НТШ за 1893–1913 рр., Центральний державний історичний архів (далі – ЦДІА) України у Львові, ф. 309 (НТШ), оп. 1, спр. 42; Андрій Франко, “Діяльність Івана Франка в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка,” 84–86.

³⁶ Андрій Франко, “Академічні досягнення, видавничі та організаційні проекти Івана Франка в НТШ,” 24.

³⁷ Крип’якевич, “Історично-філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 роках,” 401.

³⁸ Справоздання з діяльності Наукового товариства ім. Шевченка,” *Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка* 4 (1902): 8.

(том VIII). На засіданнях секції І. Франко-історик виступав з доповідями, рефератами та рецензіями, що були присвячені різним аспектам історії, найбільше виявивши себе у сфері досліджень з історії Галичини XVIII і XIX ст. Доцільно насамперед згадати, зокрема, про такі праці: “Причинки до розвою Галичини в XVIII ст. на підставі т. зв. «Gestionsprotokolle»”, “З історії Галичини 1848–1860 рр.”, “Остап Терлецький. Спомини й матеріали”, “Азбучна війна в Галичині 1859 р.”, а також про інші помітні дослідження з історичної тематики зазначеного вище періоду: “Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX в.”, “Прикарпатська Русь в XIX в.”, “Задумні дні у Львові 1848 р.”, “До мартівських днів 1848 р. у Львові”, “До історії нашого відродження”. І. Франко був прихильником історично-порівняльного методу та ґрунтовної перевірки автентичності та вірогідності джерел. Історик наполегливо розробляв також проблематику шкільництва, просвіти та інші освітні питання. Наукову значущість мали “зреферовані” вченим глибоко джерелознавчі праці “Про св. Климентія у Корсуні” (тут досліджено витоки християнства на Русі, запровадження писемності та зв’язки з Візантією), “Сліди русинів у Семигороді в XII–XVI ст.” (більш предметно-тематично про цю статтю мовитиметься в історіографічно-текстологічній площині полемічного дискурсу нижче, зокрема, під час розгляду шостого розділу монографічної рецензії письменника “Причинки до історії України-Руси. Частина перша”), “Нові дослідження над найдавнішою історією жидів”. На “сходинах” секції обговорювали також історичні дослідження “Нові матеріали до історії Коліївщини”, “Наливайко в мідянім биці (Причинки до історії легенди)”, фундаментальну працю про історичні пісні “Студії над українськими народними піснями” та інші джерелознавчі “розправи” науковця, більшість яких була опублікована на сторінках видання “Записки НТШ”³⁹. Видається доречним назвати у дещо розширеному переліку важливих, непроминальних Франкових праць також непересічні історіографічні твори вченого “До історії галицько-руського селянства”, “Матеріали і уваги до історії австро-руського відродження 1772–1848”, оприлюднені в редактованому письменником журналі “Житє і Слово”, праці з історії церкви “Дві унії”, “З історії Берестейського собору 1596 р.”, “До історії руської церкви в останніх часах Речі Посполитої Польської”, “Йосиф Шумлянський, львівський єпископ 1668–1708 р., і заведення унії в Галичині”, розвідку з історії єврейського Просвітництва XVIII ст. “Мозес Мендельзон – реформатор жидівський”, статтю, присвячену харизматичному латиноамериканському персонажу всесвітньої історії, під назвою “Сімон Болівар”, а також модерне дослідження “Молода Україна, частина перша. Провідні ідеї і епізоди”. І. Франко-історик брав активну участь у дискусивному “просуванні” до публікації або, як тоді висловлювалися, “в апробаті праць до друку” численних історичних досліджень, зокрема, фахово “сконструйованих”

³⁹ Крип’якевич, “Історично-філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 роках,” 400–401.

праць “Народні рухи в Галичині”, “Перший зазивний лист Хмельницького” С. Томашівського⁴⁰, “Хмельницький і Хмельниччина”, “Анти, уривок з історії України-Руси” М. Грушевського⁴¹. Науковець часто “брав слово” “на історіографічному вченому консиліумі” зазначеної вище “профільної” секції, зокрема, під час присутнього, жвавого обговорення досліджень “Перша держава слов’янська” М. Кордуби, “История запорожских козаков” Д. Яворницького та інших істориків. Варто неодмінно згадати також про такі “знакові” у творчому життєписі І. Франка історико-літературні, джерелознавчі праці: монографічні (дисертаційні) дослідження “Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський духовний роман і його літературна історія” та “Іван Вишенський і його твори” (ці розлогі, концептуальні, порівняльно-аналітичні студії стали його “академічною візитівкою” у науковому світі). Увагу інтелектуального реципієнта упродовж багатьох десятиліть привертають праці “Апокрифічне євангеліє Псевдо-Матвія і його сліди в українсько-руській літературі”, “Вірша про барську конфедерацію”, “Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах”, а також фундаментальна праця з історико-літературної медієвістики під назвою “Карпато-руська література XVII–XVIII віків” і низка інших яскравих, ґрунтовних, хрестоматійних досліджень невтомного Ученого з великої літери.

У джерелознавчому контексті розвідки видається дуже доцільним зазначити, що ще в 1895 р. М. Грушевський опублікував власним коштом у Львові “Виїмки з жерел до історії України-Руси. До половини XI віку”⁴². Хрестоматія (порівняно невеликим обсягом 122 стор.), що її упорядкував 29-річний М. Грушевський, містить красномовні, характерні уривки з творів давньогрецьких, візантійських, арабських, західноєвропейських, скандинавських джерел з ранньої історії України. Історик слушно стверджував, що лише звернення до першоджерел сприятиме об’єктивному висвітленню неоднозначно, суперечливо інтерпретованих історичних подій. Археографічна комісія НТШ (голова М. Грушевський, його заступник І. Франко, секретар К. Студинський), утворена 15 січня 1896 р., координувала систематичну фахову науково-джерелознавчу роботу евристично-“польового”, камерального та едіційного характеру, пов’язану з організацією археографічних експедицій та підготовкою до публікації, за далекосяжним задумом Історика (вербалізоване “автентичне” відтворення якого доречно проілюстрував ув ідентичному з “оригіналом” висловлювання Ученого друкованому вигляді в своєму розлогіму

⁴⁰ Оксана Франко і Михайло Швагуляк, “Томашівський Степан Теодорович,” *Енциклопедія Львівського національного університету ім. Івана Франка* (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014), т. 2, 527–528.

⁴¹ Андрій Франко, “Діяльність Івана Франка в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка,” 85–86; Андрій Франко, “Академічні досягнення, видавничі та організаційні проекти Івана Франка в НТШ,” 25–26.

⁴² Михайло Грушевський, *Виїмки з жерел до історії України-Руси. До половини XI віку* (Львів: Накладом автора, 1895), 1–122, [1].

історичному нарисі про діяльність згаданої комісії відомий дослідник-археограф М. Капраль), видання “пам’яток літописних, правних, історично-літературних, історично-статистичних і історично-етнографічних, історії церкви, освіти, матеріальної культури з усієї території і древньої минущини українсько-руського народу”⁴³. Згаданий щойно науково-допоміжний орган НТШ почергово оприлюднював дві багатотомові видавничі серії: “Жерела до історії України-Руси” (хронологічні межі публікацій сягали періоду XVI–XVIII ст.) та “Пам’ятки українсько-руського письменства”⁴⁴ (до слова, в корпусі цієї серії І. Франко опублікував п’ять томів збірки “Апокрифи й легенди з українських рукописів” (томи I, II, III, IV, VI))⁴⁵. Археографічна комісія видала одинадцять томів “Жерел до історії України-Руси” за загальною редакцією М. Грушевського⁴⁶, які виходили, як слушно зазначив у енциклопедичному ґрунтовному дослідженні молодий, але вже доволі “маститий”, перспективний історик А. Фелонюк, нерегулярно через матеріальні труднощі (із запланованого до видання корпусу 22 томів надруковано лише половину – 11 томів, а саме: томи 1–8, 12, 16, 22)⁴⁷. До 1914 р. вийшли в світ різнопланові випуски “Жерел...”, із тематичного “контенту” яких, з огляду на специфіку проблематики нашого дослідження в обмеженому форматі статті (у науковому збірнику), варто насамперед лише згадати про документальні матеріали, літописні пам’ятки та розвідки з історії Галичини кінця 40-их – початку 70-их років XVII ст. п. н. “Галицькі акти і пам’ятки з часів Хмельниччини” за редакцією С. Томашівського (т. 4–6, 1898, 1901, 1913 рр.) і про люстрації (або ревізії) – описи 1564–1566 рр. державних земель, так званих королівщин, які були у розпорядженні короля, – Галицької та Перемиської земель (том 1, 1895 р.), Перемиської та Сяноцької земель (том 2, 1897 р.), Холмської, Белзької та Львівської земель (том 3, 1900 р.), “Люстрації королівщини 1570 року” (том 7, 1903), що їх опрацював М. Грушевський, подавши посутні історико-аналітичні вступні розвідки і супровідний коментар порівняльно-текстологічного характеру⁴⁸. Михайло Сергійович був ініціатором (творчим натхненником, організатором і безпосереднім учасником) новітнього започаткування і

⁴³ Мирон Капраль, “Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (Нарис історії діяльності),” *Український археографічний щорічник* 6–7, вип. 3–4 (1999): 57–58.

⁴⁴ Ярослава Мельник, *Іван Франко й biblia apocrypha (До 150-річчя від дня народження Івана Франка)* (Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2006), 1–512, іл.

⁴⁵ Андрій Франко, “«Апокрифи...» Івана Франка,” *Чорноморські новини* [Одеса], № 84, 13 листопада, 2003, 3.

⁴⁶ Андрій Франко, “Співпраця М. Грушевського та І. Франка в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка,” 37.

⁴⁷ Андрій Фелонюк, “Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові,” *Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія, укладання НТШ*, (Київ; Львів; Тернопіль, 2012), т. 1: “А”–“Бібл”, 269–275.

⁴⁸ Любомир Винар, “Наукове Товариство ім. Т. Шевченка і Михайло Грушевський,” *Український історик* 1–4, (1968): 53.

подальшого розгортання в рамках НТШ *системної праці* щодо творчого запровадження цілісної і деталізованої науково-джерельної *розробки козацької (козакознавчої) проблематики* (що стосувалася студіювання початкового періоду історичної доби козаччини та епохальних часів Хмельниччини, Руїни і Гетьманщини) у дослідженнях як *учнів львівської історичної школи М. Грушевського* (прізвища багатьох її талановитих представників фігурують у цьому “абзаці” нижче), студентів, молодих наукових співробітників Товариства, так і “зрілих”, “заслужених” діячів, так званих “старших істориків” та публіцистів, сказати б, “досвідчених” поколінь. Для втілення цього амбітного проекту в археографічне життя М. Грушевський залучив, зокрема, таких перспективних, ретельних дослідників (що вивчали різні “епохи” окресленого вище питання) як: В. Герасимчук (період Руїни за 1657–1665 рр.), І. Кревецький (славні часи П. Дорошенка), І. Джиджора (Гетьманщина в 1720–1740 рр.), Ф. Голійчук (часи Пилипа Орлика), М. Стадник (Гадяцька угода), Д. Коренець (Виговщина), В. Липинський (хронологічний проміжок історичної епохи 1676–1709 рр.), М. Залізняк (доба І. Мазепи), О. Грушевський (історичний період Гетьманщини XVII–XVIII ст.), Ф. Колесса (часи П. Орлика), А. Єнзен (мазепинська еміграція), М. Василенко (епоха Гетьманщини XVIII ст.), І. Шпитківський (Коліївщина) та ін. Щоправда, через об’єктивні та суб’єктивні обставини побачили світ лише чотири томи із запланованого “широко закресленого” видання корпусу “Матеріалів до історії козаччини”: 1) *документи, які стосувалися періоду 1531–1631 рр.*, що їх упорядкував І. Крип’якевич (т. 8 “Жерел...”, 1908 р.), до слова, І. Кревецький, І. Джиджора, В. Липинський та інші археографи продовжили справу наполегливого опрацювання зазначеного вище проблемно-тематичного кола малодосліджених питань; 2) *матеріали до історії Хмельниччини 1648–1657 рр.*, “зібрані” до друку М. Кордубою (т. 12 “Жерел...”, 1912 р.); 3) *“донесення” римських нунцій про Україну 1648–1657 рр.*, які утворили перший том запланованої підсерії п. н. “*Ватиканські матеріали до Хмельниччини*” за редакцією С. Томашівського (т. 16 “Жерел...”, 1919 р.), і 4) *“Дневник” (1735–1740 рр.) козацького старшини XVIII ст., генерального підскарбія Я. Маркевича*, що його сумлінно упорядкував до публікації В. Модзалевський (т. 22 “Жерел...”, 1924 р.). Видається доцільним наголосити на тому, що М. Грушевський творчо, посутньо “імплементував” у текстологічній “тканині” багатотомової “Історії України-Руси” чимало важливих археографічних відомостей, евристичних здобутків та концептуально-аналітичних спостережень із великого документального і креативного “масиву” багатоманітних студій, зокрема козакознавчих (як власних праць, так і досліджень інших науковців), і зібраного раритетного джерельного матеріалу, а також із тематично-фактологічного змісту різнопланових праць з широкого “спектру” проблематики археографічних пошукувань НТШ. І хоча І. Франко безперечно мав рацію, неодноразово закидаючи М. Грушевському (про це мовитиметься нижче), що той недостатньою мірою, *не завжди повноцінно*,

органічно, доречно, “співмірно”, “пропорційно”, “адекватно”, “правильно” послуговувався невичерпним джерельно-археографічним матеріалом під час написання чергових томів “Історії України-Руси” (зокрема, йдеться про деякі мовно-стилістичні та подекуди концептуальні нюанси *не завжди* “якісного оформлення” чи *не всюди* “точної, фахової адаптації” для сприйняття вітчизняним читачем україномовних перекладів відповідних фрагментів “словесних артефактів”), *заради наукової об’єктивності* зазначимо, що керівник НТШ надзвичайно ретельно готував кожний структурний підрозділ своєї мультитомової публікації вітчизняного історичного “літопису”, спираючись, за слушними спостереженнями відомого діаспорного дослідника Ф. Сисина, на широке коло унікальних, рідкісних, старовинних джерел, важливих історичних документів та рукописів⁴⁹.

Упродовж текстологічно-“герменевтичного” розгляду окресленої вище проблематики у нашій статті зроблено альтернативну *спробу* історико-компаративного, джерелознавчого, теоретико-методологічного, незалежного (від “сприйняття-перцепції і актуалізації” цієї скомплікованої тематики іншими авторитетними дослідниками) і неупередженого авторського студіювання вузлових “моментів” інтерпретації української історії обома Вченими як “субрезультату” інтелектуального “продукту”, створеного у порівняльно-аналітичній площині, щоправда, слід визнати, дещо одностороннього характеру векторів “взаємодії” в межах умовного науково-історіографічного “тандему” “І. Франко – М. Грушевський”. Вашому покірному слугі довелося розглядати такий, дещо “асиметричний”, взаємовплив *переважно* в напрямку висвітлення (рецензент – автор) доволі “монологічної” Франкової “рефлексії” мультитомового видання творінь Українського Історика з великої літери М. Грушевського, а не навпаки – тобто не в пропорційній, співмірній, гармонійній співдії-дискурсі між критиком і творчим “суб’єктом” (об’єктом), персоналією-“джерелом” написання Його Величності Тексту – власне предмету обговорення – себто *не в дослідницькій “іпостасі” обопільної адекватної та поліфонічної реакції*, повноцінного “зворотнього зв’язку”, конструктивного обговорення, змістовної діалогічної відповіді історика на пропозиції, зауваження та аргументовані “закиди опонента-літератора”, зовсім, на жаль, *не як вияв системної, рівномірної двосторонньої, всебічної дискусії*. Однак цей присутній комунікативно-полемічний фактор-“дисонанс”, *на нашу думку*, зовсім не применшує значення високоакадемічної Франкової критично-джерельної рецепції багатотомової «Історії України-Руси» та інших, насамперед книжкових, публікацій історичних досліджень М. Грушевського. Визнаний Науковець намагався в загальній “канві” текстологічного “наративу” своєї розлогої праці креативно, висококваліфіковано вести “на публічній відстані” у своєрідному “заочному”, такому собі

⁴⁹ Френк Сисин, “«Історія України-Руси» Михайла Грушевського та утворення національної історіографії,” 3–30.

“віртуальному” форматі дискурсу специфічну “полеміку” насамперед з М. Грушевським (наголосимо, “зворотній зв’язок” якого з критиком на рівні посутнього, обопільного, “рівноцінного” обговорення ключових, суперечливих положень його фундаментальної праці, слід об’єктивно визнати, був доволі слабким, особливо після дещо дискомфортного для “гонору” Історика оприлюднення згаданих вище “рецензійних” газетно-журнальних публікацій та оглядового монографічного дослідження Письменника “Причинки...” у 1911–1912 рр.), а також (подекуди “гіпотетично”) з іншими вченими, посвяченими в історіографічні тонкощі окресленої тематики, у широкій дискусійній “багатоголосній панелі” відкритого *полілогу*, а не лише “прямим текстом” “друкованого” чи науково-особистісного (інколи епістолярного “зв’язку” чи “предметної” приватної бесіди), дещо одностороннього (в останні роки життя “літератора” під час загострення його хвороби), обмеженого, безпосереднього, сказати б, класичного “діалогу-контакту” в різних комунікативних виявах між, до певної міри, взаємопов’язаними і взаємозумовленими постатями Рецензента [І. Франка] і Автора [М. Грушевського]. Саме у такий публічний, суспільно-резонансний спосіб намагався “*референт*” зберегти певну наукову дистанцію від банального “міжусобного вияснення” молододосліджених аспектів проблематики полемічного “мовлення” у вузькому колі “кумпанії зацікавлених осіб” (такого собі згуртованого, консолідованого “міжсобойчика”), часом декількох заангажованих, а інколи і нібито непримиренних, конфронтуючих між собою, фахових “опонентів” і автора, як це іноді траплялося у тодішньому “експертному” академічному середовищі.

Прагматична специфіка і методологічна основа неординарного фахового історичного дослідження І. Франка “Причинки до історії України-Руси. Часть перша” полягає, на наше глибоке переконання, власне у *вибірковому критичному аналізі історіографічної спадщини М. Грушевського* поряд із представленою рецензентом наскрізною “модерно-інноваційною” аргументацією конкретних конструктивних “*рекомендацій*” (системного за характером мислення) щодо делікатних порад і побажань подальшого удосконалення Істориком ідейно-змістової складової фактологічного синтезу в творчому процесі конструювання його майбутніх праць. Таку оригінальну авторську постановку реальної візії та адекватної “рефлексії” ключових історіографічних “мізансцен” суспільного розвитку України істинно науковий “деміург-реконструктор” І. Франко заздалегідь обумовив, як вже було наголошено вище, у відповідних *вступних міркуваннях (у I главі)*. До того ж, учений щиро сподівався “*прислужитися*” М. Грушевському у написанні подальших томів “просторого викладу” “Історії України-Руси” та сприяти реалізації багатотомового перевидання його доповненого, розширеного корпусу “монументального історичного наративу” із врахованими зауваженнями та доброзичливими побажаннями “*літерата*” стосовно модернізації постановки та нестандартної, іноді парадоксальної,

“нелінійної подачі” деяких основоположних питань тяглого життєпису “нашої народности”.

“Доісторичні часи” “вітчизняної території” окреслив І. Франко (в однойменній, виокремленій вище курсивом, II главі початкового розділу) як багатовіковий проміжок “хронотопу епохи”, до якої “належить також та доба, що характеризується побутом на ній скіфів та покровних їм іранських племен. Ся доба тривала майже 1000 літ”⁵⁰. Він висловив аргументоване судження, що зазначена вище теза ґрунтується на джерельних “свідощтвах” грецьких істориків, “тісно пов’язаних” з розвитком грецької колонізації на північних берегах Чорного моря. І. Франко радив українському історику звернути увагу як на пам’ятки поетичної творчості, так і на пам’ятки матеріальної культури, особливо на кам’яні будівлі в с. Уричі та Бубнищі на теренах Східної Галичини і т. зв. “печерні монастирі” над берегами нижньої течії р. Дністер. Письменник також висловлював думку про наукову доцільність здійснення фахового аналітично-джерельного, археологічно-мистецтвознавчого опису глиняних пам’яток т. зв. *передмікенської культури*, яка згідно з визнаними у всьому світі авангардними науковими дослідженнями першорядного українського вченого, дійсного члена НТШ Ф. Вовка⁵¹, за твердженням І. Франка, “*являється одним із найцікавіших прикладів мандрівки визначного культурного типу з долини Євфрату та Тігру на північ і на захід, до Малої Азії, на Подніпров’я і до теперішньої Східної Галичини*”⁵².

На початку IV глави “Конструкція староруської суспільности” І. Франко висловив думку, що характеристика “розбійницької суті” староруського купецтва із вживанням надто “категоричних” “лексем і епітетів”, яку подав М. Грушевський, “не може вважатися вірною” (з об’єктивної точки зору безпристрасного, абстрагованого історичного погляду). Відтак рецензент зауважив, що професор не звернув належної уваги на літописне оповідання про воєнний “похід Кия на Царгород” (Константинополь), а натомість помилково “ідентифікував” його “яко таке”, що не має історичної підстави. “Свідчення” автентичного характеру поважних, насамперед літописних, джерел надали б вагомі підстави, на погляд “референта”, цілком обґрунтовано хронологічно віднести “заснування державної організації в околицях Києва на початок сьомого віку” нашої ери⁵³. До речі, з таким судженням І. Франка погоджується чимало сучасних авторитетних істориків! Нині відомі дослідники, зокрема, визнаний фахівець із середньовічної історії України та вітчизняної нумізматики,

⁵⁰ Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 421.

⁵¹ Оксана Франко, “Федір Вовк,” *Джерела до новітньої історії України*. Українська Вільна Академія наук у США, ред. Марко Антонович, т. 4 (Нью-Йорк, 1997), 10–237; Оксана Франко, *Федір Вовк – вчений і громадський діяч* (Київ: Видавництво Європейського університету, 2001), 1–379.

⁵² Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 421.

⁵³ Там само, 432–433.

джерелознавець, історіограф, член-кореспондент НАН України М. Котляр, а за ним і талановитий молодий учений Г. Савчук та інші науковці, все частіше, настійливо, аргументовано ототожнюють легендарного (на думку І. Франка, історичного “персонажа”) Кия або з антським воєначальником Хільбудієм, котрого згадував візантійський історик Прокопій Кесарійський (VI ст.), або з Кувером (Куаром), про якого містяться відомості як у візантійських “Чудесах Дмитрія Солунського”, так і у вірменській “Історії Тарона” при описі історичних подій VII ст.⁵⁴

Полемізуючи у главі V «Норманська теорія» (докладніше про дискусійний текст цього підрозділу рецензійної праці йтиметься нижче у відповідному полемічному фрагменті) у доволі “слизькому сегменті” “делікатної” проблематики контрверсійного трактування терміна “Русь” з М. Грушевським (який вважав, що назва “Русь” не могла бути “привнесена” зі Швеції), І. Франко покликався на оповідання батька данського літописання, автора “Історії Данії” Саксона Граматика. Спираючись на норманські саги та пісні, данський хроніст-літописець часто згадував “норманське” плем’я *Rutheni* та його країну *Ruscia*, які “живуть десь над Балтійським морем і не мають нічого спільного з Київською Руссю”⁵⁵. Суперечки про те, яке ж походження етноніма “Русь” – скандинавське чи східнослов’янське, не вирішені остаточно ще й досі. Ми вважаємо, що це заідеологізоване питання завжди мало політичний підтекст, завданням незаангажованих, фахових істориків є об’єктивний розгляд дилеми у суто джерельно-археографічному, правдиво концептуальному історіософському “контексті”.

У VI главі “Хрещення Володимира” на основі деяких неспростовних (у сенсі “наочної” демонстрації промовистої, безпристрасної історичної правди) “болгарських та російських джерел”, повз які пройшов М. Грушевський (можливо, що й цілком усвідомлено, не надаючи їм пріоритетного значення), І. Франко обґрунтовував і обстоював істинність та беззаперечність, за його концептуальними міркуваннями, історичного факту хрещення Володимира в Корсуні. Професорові ж ця літописна “легенда” видавалася неймовірною, а “для її опрокіння” (тобто спростування) він спирався, за висловом І. Франка, на твори дуже проблематичної вартості, зокрема, на “сумнівну” “з погляду історичної правдоподібності” працю “Похвала Якова Мниха”⁵⁶.

Стосовно доцільності об’єктивного висвітлення проблеми територіального окреслення етнографічних “границь нашого народу” (див. текст глави VIII

⁵⁴ Микола Котляр, *Русь язичницька: Біля витоків східнослов’янської цивілізації* (Київ: Заповіт, 1995), 54–58; Григорій Савчук, “Історичні праці Івана Франка,” *Документ як джерело пізнання (до 160-річчя І. Я. Франка та 90-річчя Я. Р. Дашкевича): Збірник статей II Міжнародної науково-практичної конференції викладачів, студентів, аспірантів і молодих вчених* (Львів, 14–15 грудня 2016 р.) (Львів: Видання Української академії друкарства, 2016), 60.

⁵⁵ Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 435.

⁵⁶ Там само, 436.

першого розділу “Причинків...” під назвою “Східні й західні межі України в XI–XII вв.”), зокрема, в широкому абзаці про східні кордони І. Франко рекомендував М. Грушевському подати повний “звід” літописних звісток про декілька походів руських князів XI ст. на “Тмуторокань” (“які не позбавлені були політичного значення”), в якій останній “оригінально”, сміливо, “ничтоже сумняшся” вбачав “прообраз” Запорізької Січі (“Історія України-Руси”, т. II, с. 512). І. Франко ж, на наш погляд, дещо суб’єктивно-асоціативно помітив у цих походах, що були організовані насамперед ідеологічно, певну аналогію до хронологічно пізніших західноєвропейських *хрестових походів* – військових “навал-нашеств”⁵⁷. Щодо розробки М. Грушевським скомплікованого аспекту наукового визначення західних меж “українсько-руської колонізації” (“Історія України-Руси”, т. I, с. 187–193) письменник-історіограф пропонував керівникові НТШ і “за сумісництвом” директорів історико-філософської секції цього Товариства “спиратися” на джерельно-хронікальні відомості, які, зокрема, подавав Д. Зубрицький у книжці “Критико-историческая повесьть временных лст Червоной, или Галицкой Руси”⁵⁸. Розширення “українського впливу на захід” в XI–XII ст. (а також у XIII ст. і дещо пізніше) окреслив І. Франко на основі зазначеної фундаментальної праці Д. Зубрицького аж до сучасних передмість Кракова, межиріччя Дунайця, Вісли, Сяна, Віслоки та угорської “*границі*”. На слушну думку Г. Савчука, в модерній інтерпретації цього питання “*продовжувачем справи І. Я. Франка можна вважати Я. Р. Дашкевича з його концепцією «великого кордону» України*”⁵⁹.

У IX главі (першого розділу) п. н. “Культура князівських часів” І. Франко із щирим захопленням та стійким відчуттям істинно наукового “задоволення” очікувань чесного аналітика-реципієнта відгукнувся про своє цілісне позитивне враження від суто історіографічного, а також історіософського прочитання ідейно-культурологічного тексту і “підтексту словотвору” третього тому “просторого курсу” “Історії України-Руси”: “*Може, не помилюся, коли назву сей третій том найціннішою частиною його [М. Грушевського. – А. Ф.] великої праці. Перша його половина представляє відносини галицько-володимирської держави в XIII–XIV вв. та сучасні відносини Подніпров’я. Се, без сумніву, найтрудніші партії для української історіографії, а головна сила таланту проф. Гр[ушевського] лежить власне в тім, що він дуже добре орієнтується в політичних та суспільних відносинах кожної історичної доби, а особливо трудних до вислідження переходових. Культурні та політичні відносини старої князівської Руси він характеризує*

⁵⁷ Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 439.

⁵⁸ Денис Зубрицький, *Критико-историческая повесьть временных лст Червоной, или Галицкой Руси* (Москва, 1845), 30–37.

⁵⁹ Ярослав Дашкевич, “Україна між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.),” *Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Праці Історико-філософської секції* 222 (1991): 28–44; Савчук, “Історичні праці Івана Франка,” 61.

дуже основно і всесторонньо, і тут нелегко знайти спеціаліста, який міг би відповідно оцінити здобутки його праці”⁶⁰.

У *X* главі “Часи унії” І. Франко висловив деякі сумніви щодо дещо суперечливо артикульованої, окресленої М. Грушевським з певним “історичним скепсисом”, “характеристики поступування грецьких патріархів у справах південно-руської церкви при кінці *XVI* в.”⁶¹. Учений “мав на увазі” антиохійського патріарха Йоакима і константинопольського патріарха Єремію, які спорадично приїжджали “на *Вкраїну*”. Наприкінці 1585 р. Йоаким надав Львівському братству права Ставропігії. “*Два роки пізніше*” Єремія підтвердив всі попередні церковні постанови. Водночас патріарх висловив публічні “*докори*” львівському єпископові Гедеонові Балабану “за його нехристиянське поступування”, за серйозні наміри переходу “*руської єпархії*” “*під зверхність Риму*”⁶². До того ж, не варто забувати, Єремія скинув із митрополичого престолу в Києві митрополита Онисифора. І. Франко рішуче не поділяв “опірно-конструкційних підвалин” аргументації та істинних мотиваційних спонукань висновку М. Грушевського, що його вербалізував історик таким, нібито логічним, на перший погляд, обґрунтуванням (див.: стор. 247 “популярного викладу” “Ілюстрованої історії України” (Київ; Львів, 1911)): “*Се були занадто великі права [йдеться про надані львівському братству права Ставропігії. – А. Ф.], які перевертали всі порядки церковні і були дані братству непотрібно і необережно, бо мусили його привести до непорозумін з духовенством*”⁶³. Щодо останніх параграфів “*сеї частини (59 і 60)*”, присвячених висвітленню питань унії та боротьбі з нею православних чинників, І. Франко констатував обмежене, перефразовуючи словосполучення письменника, “занадто скупі” “використання” різних джерельних відомостей, нагадавши, зокрема, про доцільність опрацювання літературної спадщини Іпатія Потія⁶⁴.

На початку *XI* глави “*Козаччина*” І. Франко одразу ж відзначив як надзвичайно позитивну дослідницьку ознаку фундаментальних пошукувань М. Грушевського, що історик зібрав у *VII* томі “*Історії України-Руси*”⁶⁵, який обіймає період від зародження козацької епохи до 1625 р., “*величезний матеріал, особливо для освітлення внутрішніх відносин України в тих часах великого запустіння після татарських погромів*”⁶⁶. Рецензент також акцентовано наголосив на тому, що наукове змалювання модерним, за дефініцією авторитетного діаспорного вченого, сходознаця О. Пріцака (1919–2006), “*істориком-соціологом*” М. Грушевським⁶⁷ (що “увібрав” у себе і

⁶⁰ Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 440–441.

⁶¹ Там само, 442.

⁶² Там само, 443.

⁶³ Там само, 442.

⁶⁴ Там само, 443.

⁶⁵ Михайло Грушевський, “Історія України-Руси” (Київ, Львів, 1909), т. 7, 624.

⁶⁶ Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 444.

⁶⁷ Пріцак, “Історіософія Михайла Грушевського,” LXI–LXII.

трансформував усталені раніше риси “скептичного і обережного” “історика-позитивіста”, за визначенням відомого економіста, соціолога, історика, кооператора І. Витановича (1899–1973)⁶⁸ початкового періоду козацької доби “в просторім курсі багате фактами та критичне”, на відміну від, перефразовуючи вислови І. Франка, дещо “блідого” і “подекуди натяганого” популяризованого викладу в “Ілюстрованій історії...”⁶⁹. Відтак вимогливий, але справедливий, хоч іноді “дошкульний” та науково “прискіпливий”, а подекуди і джерелознавчо “педантичний, скрупульозний” критик (радіше у позитивному сенсі цих, взятих у “лапки”, слів) зауважив, що М. Грушевський, вочевидь, занадто мало місця (лишень дві сторінки) “приділив” декільком військовим походам козаків, які засвідчили дійсно героїчний період в історії козащини. Ця теза стосується, зокрема, “скупого”, за лаконічним висловом оглядача, представлення двох шляхетсько-козацьких походів на Волощину та Молдавію в 1572 і 1574 рр. До того ж, як констатував далі І. Франко, М. Грушевський “лишив зовсім на боці” працю М. Костомарова про козацького “отамана” Івана Свирговського⁷⁰, а також важливі “польсько-латинські” джерела до якомога ретельнішого з’ясування правдивої історії вирішальної участі козаків у цих двох історичних “епізодах” національно-визвольної боротьби молдавського народу проти турецького іґа. До речі, автор “Причинків...” планував подати “в однім із дальших додатків сеї книжки” у власному перекладі українською мовою як хрестоматійні “свідощтва” тієї епохи такі основні “жерела” до історії козацьких походів: дослідження сучасників згаданих подій – Яна Ласицького п. н. “Історія походу поляків на Волощину з Богданом-воєводою в р. 1572” і Леонарда Горецького п. н. “Опис війни Івоні, воєводи волоського, в р. 1574”⁷¹. Однак з різних причин, об’єктивних і суб’єктивних, втілити археографічний задум у публічне життя не судилося... І. Франко вважав дуже доцільним з’ясувати цікавий історіографічний та водночас історіософський нюанс стосовно неоднозначного трактування особливостей еволюції суспільно-політичних поглядів Б. Хмельницького (в тому числі і уточнення хронологічних деталей), зокрема, щодо дещо суб’єктивної інтерпретації певних аспектів розв’язання цього питання М. Грушевським. Останній артикулював свою думку про зміну поглядів Великого Богдана, за висловлюванням І. Франка, “наслідком його [Б. Хмельницького. – А. Ф.] побуту в Києві по війні 1648 р.”⁷² М. Грушевський

⁶⁸ Ілля Витанович, “Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського,” *Український історик* 1–2 (1966): 36–37; Степан Гелей, “Перший систематизований аналіз історіософії Михайла Грушевського,” *Вісник НТШ* 55 (2016): 22–23; Степан Гелей, “Життєвий шлях та наукова творчість Іллі Витановича (1899–1939 рр.),” *Вісник Львівської комерційної академії* 8 (Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2009), 22.

⁶⁹ Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 444.

⁷⁰ Николай Костомаров, “Иван Свирговский – украинский казацкий гетман XVI века,” *Москвитянин* 19–20 (Санкт-Петербург, 1855): 77–106.

⁷¹ Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 444.

⁷² Там само, 445.

писав: *“Національна справа для Хмельницького не виходила поза релігійну справу”*⁷³. Однак нібито саме після спілкування Провідника з *“київськими кругами”* та єрусалимським патріархом Паїсієм відбулася раптова світоглядна зміна (подаємо судження М. Грушевського за цитатою І. Франка): *“Хмельницький почав иншими очима дивитися на своє повстання і його завдання. Добитися більшого реєстру і більших вольностей для козацького війська – се було мало; треба було думати про весь народ, про всю Україну”*⁷⁴. Вважаємо слушною, принаймні, ближчою до істини, думку письменника стосовно точнішого *“встановлення”* хронологічних *“проміжків”* часу *“глобального”* усвідомлення козацьким ватажком загальноукраїнського *“масштабу”* і характеру народно-визвольних завдань, що відбулося, за версією І. Франка, значно раніше, а саме, на початку війни (а не наприкінці 1648 р., як стверджував М. Грушевський). Рецензент констатував, що історик не звернув належної уваги *“на перший зазивний лист Хмельницького, виданий у початку 1648 р., в якому нема ані слова про особисті кривди та зневаги, дізнані Хмельницьким, а натомість дуже виразно зазначено кривди козацтва та загальне соціальне упослідження всього українського народу”*⁷⁵. Щоправда, доречно чітко зауважити, І. Франко наголошував на тому, що тоді ще не було історико-правових підстав називати Б. Хмельницького гетьманом, оскільки *“гетьманом міг іменувати тільки король”*⁷⁶. До слова, доволі прикметним, *“знаменним”*, показовим, взаємодоповнюючим фактором в інтертекстуальному та публічному дискурсивно-тлумачному аспектах розгляду цього суперечливого (ще й досі) питання слугувала написана С. Томашівським праця *“Перший зазивний лист Хмельницького”*, в обговоренні якої *“на форумі НТШ”* активну участь взяв І. Франко.

У XII главі *“Російський «Очерк»”* було вміщено *“декілька уваг”* про *“представлення”* новітньої епохи вітчизняної історії в російськомовному виданні *“Очерк истории украинского народа”*, а *“в деяких уступах”* проведено порівняльні паралелі зі *“стилем”* і науковою *“манерою”* висвітлення *“аналогічних”* історіографічних та історіософських аспектів у популярному викладі *“Ілюстрованої історії України”*. І. Франко виявив повну наукову солідарність з М. Грушевським, який, на думку *“пильного обсерватора”*, джерелознавчо обґрунтовано змалював реальний *“образ”* *“теперішнього розселення”* української *“спільноти”* та висловив виважений, сказати б, *“математично-цифровий”* погляд на правдиве, вірогідне статистичне *“число українського народу, зміни географічного розселення протягом історичного розвитку [...]”*⁷⁷. Як фахово *“вишколений”* лінгвіст і об’єктивний

⁷³ Франко, *“Причинки до історії України-Руси. Часть перша,”* 445.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Савчук, *“Історичні праці Івана Франка,”* 61.

⁷⁷ Франко, *“Причинки до історії України-Руси. Часть перша,”* 446.

науковець він *поділяв* сміливі (і навіть зухвалі на той час) філологічно-етнологічні постулати і висновки визнаного Історика про самостійність, окремішність української мови і типологічну спорідненість визначальних рис унікальної “конфігурації” українського “народного обличчя” або “етнічного типу”⁷⁸. Для текстологічно-ілюстративного підтвердження “суголосних” візій обидвох учених щодо концептуально схожого трактування цього заполітизованого питання⁷⁹ І. Франко подав у власному перекладі з російської мови українським лінгвістичним “відповідником” патріотичні “язикові” сентенції історика, які М. Грушевський “влучно і розумно” розгортав на сторінках 12–13 першої частини із 30-ти доволі стислих (порівняно з “розлогою” “Історією України-Руси”) розділів російськомовного нарису: “Коли філологи перечаться про те, чи українські діалекти творять самостійну мову, чи тільки наріччя загальноруської мови [...], то се суперечка більше формальна, спір за слова; поняття мови і наріччя – се поняття зглядні, так що ледве чи й можливо усталити, які квантитативні чи квалітативні [кількісні чи якісні. – А. Ф.] признаки дають групі говорів право на титул самостійної мови. Далеко важніше – і тут не може бути суперечки, – що група українських говорів творить окремий, більше або менше самостійний лінгвістичний тип, зв’язаний певними рисами, що зливають різноманітність українських говорів в одну цілість – байдуже, чи назвемо їх языком, чи наріччям. [...]. Ті різниці виявляються вже в найдавнішій добі письменства, в найдавніших місцевих пам’ятках XI – XII вв.”⁸⁰

Іван Франко цілковито поділяв, за його висловом, “розумний” характер викладу М. Грушевського в змістовно-текстологічній “наскрізній тканині оповіді” історії України⁸¹, зокрема у другому розділі його “Очерка...”, в якому згідно з методологічними новаціями і віяннями тогочасної новітньої історіографії замість династичних та політичних аспектів “на перший план мусять бути висунені явища економічної та культурної еволюції та просліджені на всім протязі часу, доступнім для досліду”⁸². Менш “влучною” і точною назвав критик “конструкцію” професора про культуру і побут українського народу в передісторичні часи в третьому розділі згаданої щойно російськомовної праці⁸³. І. Франко висловлював дрібніші зауваження понятійного та уточнюючого характеру стосовно висвітлення релігійного культу і сімейних відносин наших предків. Критик “не у всьому” погоджувався з деякими дефініціями наукового

⁷⁸ Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 446–447.

⁷⁹ Serhii Plokhyy, *Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History* (Toronto [etc.]: University of Toronto Press, 2005), ІО–ХІ.

⁸⁰ Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 446.

⁸¹ Андрій Франко, “Академічні досягнення, видавничі та організаційні проекти Івана Франка в НТШ,” 25–26.

⁸² Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 446.

⁸³ Там само, 446–447.

змалювання генезису українського села, апелюючи, зокрема, до суперечливої тези професора, котрий *“наводить «дворища» і «сябровства» як однозначні поняття, коли, насправду, – це зовсім різні поняття”*⁸⁴. Вчений зазначав також, що М. Грушевський не звернув уваги на такий помітний феномен (етнологічного характеру) *“староруського”* сімейного життя як *“снохацтво”*, споріднений з інституцією великої родини⁸⁵.

Стосовно теоретико-методологічної характеристики новітньої історії України у *XIII* главі *“Дев’ятнадцятий вік”* (у передостанній частині першого розділу) І. Франко резюмував, що впродовж аналітичного висвітлення М. Грушевським у *“коротких викладах”* і популярних виданнях змістовно-проблематичної *“канви”* зазначеного історичного періоду *“більше, як у попередніх розділах, чується перевага розумування над фактичним матеріалом”*⁸⁶. Це стосується, зокрема, і помилкових, на суб’єктивний погляд критика, фактологічних нюансів окремих авторських суджень історика про долю арештованих і покараних членів Кирило-Мефодіївського братства, про дещо односторонню характеристику поезії Т. Шевченка лише як суто *“ліричного поета”*, про *“недокладний”*, у концептуальному та *“ідеологічному”* сенсах тлумачення, аналітичний розгляд деяких аспектів діяльності В. Антоновича, М. Драгоманова і П. Куліша, а також стосовно низки інших важливих питань. Отож-бо, М. Грушевський в наступних томах *“просторого курсу”* *“Історії України-Руси”* мав змогу (як передбачав конструктивний, доброзичливий *“опонент”*) творчо скористатися порадами і спостереженнями І. Франка в інтересах загальної наукової справи утвердження академічних основ історичної науки та українознавства.

XIV главу під назвою *“Закінчення”* першого розділу доцільно охарактеризувати як доволі *“компактне”*, *“показове”*⁸⁷, узагальнююче (і водночас *“проміжне”*) дослідження. Цікавими, аргументованими, оригінальними та нешаблонними, щоправда, подекуди занадто категоричними, дещо суб’єктивними та *“претензійними”*, видаються міркування та *“оцінні”* судження критика про *“стиль”* і методологічні нюанси історіографічного *“писання”* М. Грушевського, які І. Франко назвав *“холодною прозою”*, артикуючи свою думку проникливими спостереженнями про *“незвичайно бистрий практичний розум”* історика, що *“відповідає”* *“психічній вдачі нашого автора”*, котрий *“кладає головну увагу на аналізування історичних явищ, але не має дару групування історичних фактів, от тим-то при всій глибокій обдуманості його плану важні історичні події, а ще більше історичні діячі тонуть у масі подробиць та розумувань. Звертаючи більшу увагу на відносини, ніж на живі особи, автор мусить скрізь заповняти прогалини історичних*

⁸⁴ Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 448.

⁸⁵ Там само, 449.

⁸⁶ Там само, 450.

відомостей своїми розумуваннями та комбінаціями, іноді не зовсім щасливими. До властивостей його стилю належить перевага абстрактів над конкретними словами [...]”⁸⁸. Водночас оглядач “досвідченим оком” помітив такі позитивні науково-освітні та організаційні “чесноти” непересічної, універсальної постаті М. Грушевського: “Він не тільки авторитетний історик та університетський професор, але також редактор та співробітник численних наукових та літературних видань, голова різних товариств та комісій, і в тих товаристських організаціях невтомний ініціатор та дуже тямучий дискусант. [...] Треба додати, що проф[есор] Гр[ушевський] – зовсім не тип ученого вроді німецьких професорів, [...] навпаки проф. Гр[ушевський] – знаменитий організатор [...]”⁸⁹. Наприкінці цього підрозділу праці І. Франко зазначив, що його висновки, “хоч не обіймають цілості історичної будівлі ученого професора, а торкаються тільки деяких питань більше з літературного, як із тісно історичного погляду, будуть початком та імпульсом до дальшої дискусії, яка може вийти на користь [...] духового розвою всієї нашої суспільності”⁹⁰. До слова, І. Франко назвав свою рецензію “першим томиком”, висловлюючи оптимістичне сподівання продовжити написання “критичних уваг” до подальших “відповідних уступів” монументальної “Історії України-Руси”, проте рецидиви хвороби⁹¹ стали на заваді реалізації проєктів науковця. Отож, у першій частині свого дослідження підсумував учений абстраговані від маси конкретних деталей цілісні спостереження теоретико-концептуального характеру щодо здобутків та недоліків науково-джерельного твору⁹², акцентовано наголошуючи на тому, що він “щиросердно”, доброчесно та неупереджено “старався вникати в суть і основи його [М. Грушевського. – А. Ф.] праці, не легковажучи собі нічого в ній і не замикаючи очей ані на її високі прикмети, ані на деякі слабші сторони”⁹³.

Іван Франко зауважив (щоправда, не надто тактовно, дещо саркастично), що М. Грушевський у “просторому курсі” “Історії України-Руси” значно скоротив джерельні свідчення про передісторичні часи, а “в популярнім викладі з тих скорочених свідоцтв подає головно анекдотичну часть”⁹⁴. Ось чому у

⁸⁷ Валерій, Корнійчук, “«Історія України-Руси» М. Грушевського в рецензії І. Франка,” Михайло Грушевський і Західна Україна. До 100-річчя від початку діяльності М. Грушевського у Львівському університеті: Доповіді й повідомлення міжнародної наукової конференції (Львів, 26–28 жовтня 1994 р.) (Львів: Світ, 1995), 95–96.

⁸⁸ Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 453–454.

⁸⁹ Там само, 453.

⁹⁰ Там само, 455.

⁹¹ Михайло Грушевський, “Недуга д-ра І. Франка,” Літературно-науковий вісник 7 (Львів, 1908): 405–406.

⁹² Андрій Франко, “Діяльність Івана Франка в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка,” 84–85.

⁹³ Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 455.

⁹⁴ Там само, 421.

другому розділі “Скіфи й Скіфія” визнаний мовознавець, поліглот, високолітературний перекладач І. Франко представив поряд із відповідним вступом історичні оповідання Геродота⁹⁵ про скіфів (у власному перекладі з німецької мови українською мовою, скрупульозно звіряючи його текст у “важливіших місцях” із першоджерелом – “із грецьким текстом тайбнерівського видання” (Лейпциг, 1862)). Аналітик у преамбулі (“Передньому слові”) до розділу відзначив як позитивний аспект, що доволі короткий історичний “уступ” про перебування скіфів “на нашій території”, який М. Грушевський написав “зі значним науковим апаратом, містить огляд скіфських племен, рішення питання про національність скіфів і образ їх побуту, релігії та державного устрою”⁹⁶. У підтекстових посторінкових примітках учений вмістив пояснення насамперед географічних назв, зокрема, в одному з таких розлогих, присутніх коментарів розтлумачував, на думку критика, “хибне” професорове “розуміння Геродотової географії Подніпров’я”⁹⁷, а в іншій примітці зробив більш “раціональні” уточнення Геродотової візії “обиширу” території басейну річки Дністер⁹⁸. І. Франко подав також критичні “нотки”, що стосувалися дещо, на його погляд, суб’єктивної інтерпретації М. Грушевським деяких важливих Геродотових відомостей про скіфів. Розважливий, ретельний критик також акцентував увагу допитливого читача на неповному “наочному” ілюструванні та не завжди “адекватному”, “скупому” послуговуванні українським істориком раритетним автентично-джерельним матеріалом про життя і побут скіфів. З цього приводу вчений зазначив, що подав “в увагах ті місця з викладу проф. Грушевського, де він неповно або недокладно використав Геродота”⁹⁹. До речі, стосовно з’ясування проблеми об’єктивної характеристики південних “границь-кордонів” розселення “староруської людності” (у згаданій вже вище главі VIII першого розділу “Східні й західні межі України в XI–XII вв.”) І. Франко настійливо радив істориком не полінуватися “заглянути до візантійських літописців X–XII вв., у яких немало говориться про війни візантійських цісарів зі скіфами, в яких самі вони бачать слов’ян руського походження і яких руський характер не може не признати новочасна історична наука”¹⁰⁰.

У третьому розділі «Дещо про хозар» І. Франко висвітлив визначальні особливості державного ладу хозарів. І. Франко подав у перекладі українською мовою текст листа хозарського кагана Йосифа до іспанського, за висловом

⁹⁵ Геродот. *Історії в дев’яти книгах*. Переклад, передмова та примітки Андрія Білецького. Академія наук України, Ін-т археології, Ін-т української археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського (Київ: Наукова думка, 1993), 1–574.

⁹⁶ Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 455–456.

⁹⁷ Там само, 465.

⁹⁸ Там само, 464.

⁹⁹ Там само, 456.

¹⁰⁰ Там само, 440.

українського текстолога, “*жида равві*” Хаздая (написаного близько 960 р.), що був важливим джерелом для достовірно вірогідної інтерпретації історії хозарів, а також до з’ясування концептуального питання їх ролі в утворенні “*південноруської держави*”. У першому томі своєї “*Історії України-Руси*”¹⁰¹ М. Грушевський акцентував увагу (на с. 353–354) на тому, що “*хозарська держава менше всього була новочасною поліцейською державою і дуже мало могла впливати на відносини далеких слов’янських племен Подніпров’я. Примітивний устрій півкочевої орди зовсім не надавався на взірць для організації осідливих племен*”¹⁰². З цією концептуальною сентенцією не погоджувався І. Франко, який небезпідставно вважав політичний лад хозарської держави доволі розвинутим суспільно-громадським устроєм. Подаючи супровідний фаховий коментар, аналітик-оглядач стверджував, що, попри суттєві позитивні риси професорової фундаментальної подачі відповідного матеріалу, характеристика історії хозарів та їхні взаємовідносини зі зверхниками Київської Русі “*змальовані*” М. Грушевським-дослідником *без зазначення джерела*, неповно, поверхово, у доволі суперечливий “*напіванонімний*” спосіб – “*досить недокладним перекладом*” одного з абзаців (як з’ясував ретельний рецензент) франкомовної праці “*Voyage d’Abul-Kassem, on les peuples du Caucase dans le dixieme siecle*” (“Подорож д’Абул-Касема, народи Кавказу в десятому столітті”, Париж, 1828) французького історика, посланця Швеції у Берліні Костянтина Доссона (Д’Оссона (d’Ohsson))¹⁰³. До того ж, критик-перфекціоніст помітив “*у викладі нашого історика неповне визискання джерел, а потроху навіть упередження щодо їх історичної вартості*”¹⁰⁴. І. Франко, зокрема, згадав про важливу “*інтертекстуальну*” розвідку відомого історика, професора Київського університету П. Голубовського п. н. “*Болгары и хазары, восточные соседи Руси при Владимире св[ят]ом*”, опубліковану в журналі “*Киевская старина*” (1888, кн. 7, с. 26–68), недостатньо, на думку вченого, “*критично*” і фактологічно опрацьовану М. Грушевським. “*Пильний обсерватор*” порадив дослідити “*не узглядений*” М. Грушевським важливий “*причинок*” до історії хозарів у книзі Константина Порфирогента під латинською назвою “*De administrando imperio*”, зафіксований у документальному “*компендіумі*” п. н. “*Monumenta Poloniae historica*”. На основі найдавніших літописних згадок про хозарів, цитуючи, зокрема, витяги з “*фотолітографічного*” видання Іпатського (Іпатіївського) тексту, І. Франко зробив висновок, що поступове утвердження “*руської*” держави через приєднання до неї різних племен було органічно пов’язане з одночасним, паралельним дієвим чинником її звільнення від хозарської

¹⁰¹ Віталій Тельвак, “Перший том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського в оцінках сучасників,” 16–38.

¹⁰² Михайло Грушевський, “Історія України-Руси,” *Збірник Історично-філософської секції* 1 (Львів, 1898): 353–354.

¹⁰³ Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 477.

¹⁰⁴ Там само, 486.

зверхності. Вчений заперечував також тезу М. Грушевського (“Історія України-Руси”, т. I, с. 409–410) про те, що напад київського князя Святослава Ігоревича на хозарів у 965 р. поклав край існуванню дуже сильного державного утворення – Хозарського каганату, позаяк звістки про його “успішне” існування (у різних суспільно-політичних модифікаціях) у візантійських джерелах сягали хронологічних меж XV ст. До того ж, за висловом І. Франка, “в першій половині Х в. там [у хозарській державі. – А. Ф.] повстало християнське єпископство, яке було наслідком місії з Царгорода і стояло під зверхністю корсунських єпископів”¹⁰⁵.

У четвертому розділі “Брунон із Квербурга, гість Володимира Великого в 1007 р.” І. Франко вмістив у перекладі українською мовою з латинської текст листа єпископа Бруно (Брунона) (бл. 970–1009) до “свого світського володаря” цісаря Генріха II, що був написаний взимку 1008 р. Згаданий щойно німецький єпископ-місіонер, що двічі перебував у Києві та бачився з князем Володимиром Святославичем, був апостолом Пруссії, який навертав до християнства язичницьких печенігів, шведів, пруссів. Ув “Історії України-Руси” (т. I, с. 209) М. Грушевський, на аргументовану думку І. Франка, не зовсім коректно (в науково-історіософському сенсі адекватності відтворення змісту і підтексту джерельного матеріалу) потрактував свідчення “жертвовного” єпископа, “християнина-альтруїста”, хибно переінакшивши деякі його висловлювання у зазначеному вище першому томі “Історії України-Руси”: “Окрім кріпостей, для оборони границі служили лінії валів. Звісний місіонар Брунон, будучи в Києві за Володимира, оповідає як самовидець, що Володимир окружив Київ від печенігів «дуже міцною й довгою огорожею». Сю огорожу з проробленими в ній воротами бачив Брунон десь коло Стугни, і дійсно ми маємо й тепер понад Стугною аж три лінії валів”¹⁰⁶. Така “не докладно” обґрунтована в дослідницькій праці професора констатація “примітивно-асоціативного” розуміння зазначеної сентенції сучасника Володимира Великого (очільника Київської Русі) викликала у вимогливого рецензента категоричне несприйняття поверхової, дещо фантазійної, сказати б, художньо-мистецької, а не суто історичної постановки питання. Варто об’єктивно визнати, що М. Грушевський, на переконливу думку багатьох відомих дослідників, не надавав, мабуть, цьому малопомітному для нього аспекту істотного концептуального значення. Він закономірно вбачав своє місце на “ареопагу” вітчизняної історіографії як такої собі “академічній платформі” на “науковому Олімпі”, з висоти якого з’являється незворушний, справедливий, безпристрасний, дещо абстрагований від зайвої, дріб’язкової деталізації, стратегічний оглядач над подіями і виснажливою боротьбою думок дошкульних критиків, чесний, добропорядний арбітр народу, визнаний авторитет нації, “всеукраїнський батько

¹⁰⁵ Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 490.

¹⁰⁶ Там само, 492.

історії”. Оцей, цитований вище, текстографічний уривок в історичній, глобальній (у сенсі спроби “охоплення” неосяжного Українського виміру), цілісній візії “деміурга-реконструктора” М. Грушевського, за “рецептивною” оцінкою безкомпромісного критика І. Франка, *“остільки недокладний, що в ньому не подано дати, коли Брунон був у Києві, натомість сказано безпідставно, що Володимир окружив Київ огорожею, коли тим часом Брунон оповідає, що до огорожі з Києва треба було їхати два дні. Про Стугну у Брунона нема ніякої згадки, зате «огорожу» зрозумів наш історик зовсім хибно як вали й рови, бо така огорожа в степу без сторожі не була би ніякою перепорою для ворогів”*¹⁰⁷. У цій інтертекстуальній площині розгляду дуже важливим видається поданий І. Франком доволі точний, влучний, розлогий історичний коментар-інтерпретація про деякі визначальні риси суспільного устрою войовничих східних сусідів та їх територіально-геополітичні “обриси”, ба навіть про мало що не пунктирну конфігурацію майже картографічного значення, місцезнаходження такого собі пограниччя (подекуди уявного, несталого, хиткого, динамічного і навіть “мобільного”, “рухомого” кордону, незважаючи на будь-які форпости) між державними володіннями Володимира Великого і кочовими поселеннями *“найжорстокіших із усіх язичників печенігів (Pezenegos)”*: *“Про місце осідку тих печенігів, до яких удався Брунон, можна сказати напевно, що воно було на правім березі Дніпра на південь від Києва, віддалене від нього на два дні кінної дороги, значить, десь пониже Канева. Границя між степом, де кочували орди печенігів, і руськими оселями була, правдоподібно, на всім її протязі, т. є. від Дніпра аж до Буга обставлена високим частоколом, у якому на досить далеких відступах, правдоподібно на шляхах, були побудовані брами, правдоподібно з відповідними укріпленнями, в яких мусила стояти військова сторожа, призначена для збереження огорожі. Пробиваючи 5 місяців у краю печенігів, Брунон стрічав там, окрім мандруючих та кочуючих ватаг, також густіше заселені місця, в яких була досить вироблена громадська організація, але не було ніде одного володаря. [...] Найважливіші явища суспільного характеру [...] – се збір або віче цілого народу, а властивіше цілого племені, скликане при надзвичайній нагоді через умисних гонців”*¹⁰⁸. І. Франко зробив також цікаве відкриття, що шляхом налагодження знайомства з християнськими місіонерами панівна, доволі численна *“верства старших і значніших”* печенігів виявила бажання *“завести мирові зносини”* з Київським князем Володимиром. Доволі ймовірно, що мирна угода з язичниками сприяла б, за гіпотетичним міркуванням І. Франка, прийняттю печенігами християнства. Для досягнення цієї історичної мети Володимир Великий не пошкодував навіть одного зі своїх *“неправесних”* (тобто позашлюбних) синів *“як закладника до*

¹⁰⁷ Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 492–493.

¹⁰⁸ Там само, 498.

печенігів”¹⁰⁹. Отож, листовне оповідання німецького місіонера “проливало” більше істинно історичного світла крізь “темряву догадок і комбінацій” на малодосліджену (через брак відповідних джерел) епоху Володимира Великого, “просвітителя Руси”. Будь-які вірогідні, правдиві відомості (зокрема, стосовно суперечливого питання “вибору віри” князем Володимиром, інтерес до якого періодично виникає в українській історіографії та ще й досі викликає жваві, “гарячі” дискусії) про фактографічні особливості хронологічного проміжку владарювання цієї знакової постаті в історії України, за висловом І. Франка, заслуговують, “на пильну увагу історика, який хоче вникнути в духа та події тих часів [...]”¹¹⁰.

П’ятий розділ “Придунайські скіфи в IV–XII вв.”, уперше опублікований в “Причинках...” І. Франка, розширює усталене уявлення про так звану *Малу Скіфію*. Покликаючись на праці давньогрецького історика *Страбона* (який територіально окреслив, за висловом І. Франка, “цей край і сусідні землі на північ від Перекопа до Дніпра”¹¹¹) та на оповідання римського поета *Овідія* (який визначив географічне місцезнаходження скіфів в околицях Дунаю поруч із сарматами), М. Грушевський не надто конкретно, дещо абстраговано висловлював свої міркування щодо з’ясування цього скіфознавчого питання. Історик, котрий не подав чітко визначених обрисів картографічного місцезнаходження згаданих мешканців цього краю, лише дещо узагальнено зазначив, що назва “Мала Скітія” ще довго побутувала у визначенні етнічної своєрідності “теперішньої Добруджі” (дельти Дунаю)¹¹². Етнічно неповторне “обличчя” скіфів зазнало руйнувань через асиміляцію із сусідніми з Візантією народами, оскільки готи знищили скіфську державу в другій половині III ст. І. Франко подав історичні свідчення “у пізніших джерелах” (на відміну від ілюстрованих М. Грушевським хронологічно більш ранніх історичних відомостей) про історичну долю, розселення та “племенну приналежність” численних народів Північного Причорномор’я, до яких застосовував історикотермінологічну назву “придунайські скіфи”. Видається доцільним згадати про сумлінно опрацьовані І. Франком “свідoctва” генези скіфів “в околицях Дунаю”, зокрема, про такі джерела: свідчення візантійського монаха Георгія Амартола, в яких фігурують згадки про скіфів у 251–591 рр.; звістки про двох визначних представників скіфів, героїв походів угорського війська в 919 р. і 939 р. (відповідно Легеля і Ботонда), які український учений “переказав” з оповідання “мадярського” історика Антонія Бонфінія¹¹³. Рецензент подав також важливі відомості царівни Анни Комнени, автора одного з найвизначніших творів

¹⁰⁹ Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 499.

¹¹⁰ Там само, 490; Савчук, “Історичні праці Івана Франка,” 61.

¹¹¹ Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 499.

¹¹² Там само, 500.

¹¹³ Antonii Bonfinii, *Rerum Hungaricarum decades quinque*, Posonii, anno MDCCXLIV, 123–124.

“середньогрецької” історіографії (за оцінкою історика візантійської літератури К. Крумбахера¹¹⁴) п. н. “Алексіада” в 15 книгах, що обіймає історію правління її батька цесаря Алексія Комнени від 1069 р. до 1118 р. і є продовженням “Історичних матеріалів”, що їх написав її “тесть”, письменник Никифор Брієнний (хронологічно вони сягають 1079 р.: тут український “референт” подав 11 “епізодів” “в скороченні, перекладаючи дослівно тільки важливіші місця”¹¹⁵ із розлогого “оповідання” про війну цесаря зі скіфами 1173 р. із сьомої книги “Алексіади”). До того ж, І. Франко “навів” у “дослівному” власному перекладі текст чотирнадцятого розділу шостої книги згаданого багатотомового видання про початок “вибухлої” війни “між греками й скіфами” (1172 р.), який містить дуже важливі автентичні свідчення візантійської царівни. Варто зазначити, що українська історіографічна наука не звернула належної уваги на історично вірогідні “достеменні рефлексії” Анни Комнени у високолітературному перекладі письменника. І. Франко підсумував джерелознавчий екскурс виваженням висновком-коментарем про цивілізаційно-міграційний ареал розселення могутніх, “незнищених” “придунайських скіфів” у III–X ст., текст якого подаємо практично в повному обсязі через нерозривну єдність цілісної конструктивної думки з елементами теоретико-методологічного аспекту історико-етнологічного спрямування: “Поперед усього довідуємося тут про міграцію скіфів із околиць між Дніпром і Дністром на південь аж над Дунай, під натиском савроматів [сарматів. – А. Ф.]. Ся подія, не датована в оповіданні Анни Комнени, в зіставленні з тим, що сказано було на початку сеї статті, припадає на III або IV ст. по Хр[исту]. Друга важна річ, яку стрічаємо в тім оповіданні, – се те, що скіфи, перебираючися через Дунай уже в другій половині X в., застали там людність, правдоподібно, не болгарську і не підвладну Візантійській імперії, що жила під управою вибраних князів, із яких щонайменше два мали не лише слов’янські, але виразно руські, не болгарські імена, Тато (отець) і Всеслав. Скіфи вважали можливим жити з ними в союзі, аби в їх наддунайських володіннях, головню в Доростолі, мати точку опори для своїх нападів на болгарські та грецькі землі. І ще одне важне явище! При кінці X в. [...] рівночасно з пануванням Володимира Великого, ті придунайські скіфи мусили числити сотки тисяч або й звиш мільона людности, коли могли вислати за Дунай військо, якого численність могла пройняти жахом візантійську армію”¹¹⁶. І. Франко подав також деякі історичні “свідчення про відносини скіфів до грецького цесарства”¹¹⁷, які оповідали два візантійські історики: учасник подій, письменник Никита Акомінат,

¹¹⁴ Karl Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527–1453)*: 2 Auflage (München, 1897), 276.

¹¹⁵ Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 503–504, 508.

¹¹⁶ Там само, 508.

¹¹⁷ Там само, 513.

“прозваний також Хоніатом”¹¹⁸, твори котрого обіймають хронологічний період з 1118 р. до 1206 р., а також Йоанн Кіннам, що джерелознавчо обґрунтовано змалював “неповну історію панування царя-героя Мануеля Комнена”¹¹⁹ (сучасником правління якого він був) у контексті збройних “стичок” зі скіфами-“варварами”¹²⁰. Концептуально-аналітичне коло питань малорозробленої тематики “Придунайської Скитії” ще й досі залишається недостатньо вивченим в українській історіографії, ось чому “скіфотворчі” особливості зазначеного “спектру” історіософських пошукувань у монографічній рецензії І. Франка надають доволі “актуальний” дослідницький матеріал для продовження студіювання (вже у новітні часи) скіфських аспектів народознавства, що їх учений науково-джерельно артикулював ув оглядовій праці та інших розвідках зі “спорідненої” проблематики. Цей розділ (поряд, певною мірою, з другим розділом “Скіфи й Скіфія”), що виявив деякі “історіологічні” різночитання між двома корифеями української науки у трактуванні виокремлених, скомплікованих питань скіфознавства, додає в глибиннішому, історіософському контексті чимало нових фактологічно-джерельних даних хрестоматійного характеру про історичну тяглість цивілізаційного етногенезу скіфського “племени”, а також доповнює теоретико-методологічні та хронологічні аспекти щодо понятійно-категоріального та предметного тлумачення і більш адекватного та раціонального формулювання змісту складових елементів “розмитих” (у сенсі неточної, нечіткої, дифузної, “обтічної”, дещо дискретної інтерпретації, особливо у тогочасному широкому науковому вживанні), “збірних” термінів “скіфи” і “придунайські скіфи”.

У шостому розділі праці “Причинки...” п. н. “Руське плем’я в Заліссі (Трансільванії)” завдяки доцільному послуговуванню ономастичним методом (в історіографічно-прикладному аспекті) І. Франко доводив існування відгалуження “українсько-руського племені”, яке заселяло (в геополітичному “вигляді” своєрідного “етнічного анклаву”) “колись широкі простори на територіях Волощини та Молдавії, теперішнього королівства Румунії, а також іще просторішої країни Залісся (Трансільванії), прозваної німцями від назви міста Шибина – *Siebenbürgen*, по-нашому Семигородом”¹²¹. На основі всебічного фахового дослідження топонімів, гідронімів, оронімів слов’янського походження визнаний мовознавець і етнолог висловив думку (на відміну від історика М. Грушевського), що “русини” у Семигороді не зникли. Така діаспороутворююча гілка, невід’ємна частина “живого древа” українського народу, яка колонізувала Трансільванію з XII ст., вже у XV ст. була “досить численною” і “широко розселеною”¹²². І. Франко поділяв думку деяких істориків,

¹¹⁸ Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 515.

¹¹⁹ Там само, 515–516.

¹²⁰ Там само, 515–517.

¹²¹ Там само, 517.

¹²² Там само, 515.

що вважали нащадками скіфів (*“скитів-русинів”*) семигородське *“плем’я”* *цікулів*, в якому вчений виразно вбачав *“прастару парість українсько-руського народу”*¹²³. До речі, цьому дискусійному питанню була присвячена *доповідь* І. Франка *“Сліди русинів у Семигороді в XII–XVI ст.”*, що її виголосив *“прелестент”* 24 травня 1911 р. на засіданні історико-філософської секції¹²⁴, на основі якої була опублікована *“артикульована”* вище стаття в *“Науковому додатку до «Учителя»”*. Текст цього дослідження став *“ядром-прообразом”*, прототекстом дещо розширеного шостого розділу Франкової книжки порівняно з *“первісною версією”*. До слова, відомий етнолог, історик та бібліограф З. Кузеля виступив у польському славістичному виданні з позитивними рецензіями-відгуками на публікацію згаданої вище модерно сконструйованої розвідки, а також досліджень І. Франка *“Печеніги під Києвом 968 р. (Найстарша українська народна пісня)”*, *“Шість записів князя Іллі Константиновича Острозького з р. 1535–[15]40”* та монографічної праці письменника *“Причинки до історії України-Руси. Часть перша”* (див. *“Rocznik Slawistyczny”*, відповідно: №. 5 (1912 р.) і №. 6 (1913 р.)¹²⁵). І. Франко доводив, що *“семигородське плем’я”* ще не вимерло, натомість М. Грушевський стверджував, що *“в Семигороді вже нема русинів. Слід русинів зістав тут тільки в численних хоро- і топографічних назвах на цілім просторі Семигорода, у всяких мадяризованих, румунізованих і германізованих назвах”*¹²⁶. Історик стверджував (йдеться про публічне *“мовлення”* у вже оприлюднених М. Грушевським на час вказаного наукового дискурсу основних історичних працях ученого), що *“руська”* *“гілка”* на теренах цього краю вимерла майже безслідно у другій половині XIX ст. Щоправда, на згаданому вище розширеному засіданні історико-філософської секції НТШ її *“директор”* (після консультацій з І. Франком та іншими фаховими дослідниками) вже не заперечував фактологічного народознавчого аспекту *“осілої”* та *“культурної”* слов’янської колонізації Семигорода, наголошуючи на тому, що її документальна історія почалася в XII ст., а строкаті виразно *“руські”* назви, особливо *“фонетичні найменування”* соляних та рудних покладів гірських надр на згаданій території чітко вказують на переважно *“руське”* походження і *“руське”* уособлення наявного слов’янського елемента в інтернаціональній мовно-етнічній розмаїтій,

¹²³ Франко, *“Причинки до історії України-Руси. Часть перша,”* 431.

¹²⁴ *Книга протоколів засідань історико-філософської секції НТШ за 1893–1913 рр.*, ЦДІА України у Львові, ф. 309 (НТШ), оп. 1, спр. 42, арк. 109–111.

¹²⁵ [Зенон Кузеля], [Рецензія] *“Франко І. Сліди русинів у Семигороді XII–XVI ст. Науковий додаток до «Учителя»,” Rocznik Slawistyczny* 5 (1912): 309–310; [Зенон Кузеля], [Рецензія] *“Франко І. Печеніги під Києвом 968 р. (Найстарша українська народна пісня),” Rocznik Slawistyczny* 6 (1913): 322; [Зенон Кузеля], [Рецензія] *“Франко І. Шість записів князя Іллі Константиновича Острозького з р. 1535–[15]40,” Rocznik Slawistyczny* 6 (1913): 322; [Зенон Кузеля], [Рецензія] *“Франко Ів. Писання. VI. Причинки до історії України-Руси. Ч. I,” Rocznik Slawistyczny* 6 (1913): 322.

¹²⁶ Франко, *“Причинки до історії України-Руси. Часть перша,”* 518.

мозаїчній структурі населення цього благодатного куточка Землі¹²⁷. На згаданих вище секційних “сходинах” І. Франко акцентував увагу присутніх членів історичного наукового осередку НТШ на концептуальних аспектах історичної тяглості цивілізаційного розвитку українських поселень Семигорода, незважаючи на значний вплив негативних асиміляційних процесів. Автор доповіді опрацював велику кількість джерел і спеціальної літератури, зокрема: двотомову збірку архівних матеріалів (з XIII–XIV ст.), упорядкованих Ф. Ціммерманом та К. Вернером (“*Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*” (Германштадт, 1892–1895))¹²⁸; короткий опис (із географічними картами) Трансільванії, Молдавії та інших сусідніх країв, що його склав австрійський посол *Георгій Райхерсдорфер*; відомості німецького лексикону Майєра *про семигородських угорських секлерів*¹²⁹, яких І. Франко не ототожнював, незважаючи на “передові віяння” тогочасної новітньої науки в Західній Європі і Росії, з українським “племенем” “цікулі” (що в джерелах XII–XVI ст. “в латинській транслітерації” отримало назву: “*Ciculi*” або “*Siculi*”). Учений простудіював дослідження Ю. Прая, Ф. Міллера (Ф. Мюллера) (зокрема, варто згадати про креативне послуговування І. Франком топографічним матеріалом у найчастіше цитованій рецензентом науковій праці “*Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen*” (Германштадт, 1864))¹³⁰, М. Броневського, К. Ожеховського¹³¹, І. Філевича¹³², Л. Гайфлера та ін. Український науковець також детально, критично “прочитав” концептуально-фактографічну “фабулу” ґрунтового дослідження “переважно філологічного змісту” “О русском племени в Дунайском Залесье” (1891), що його написав професор *А. А. Кочубинський*. На достовірній підставі історико-джерельного матеріалу вітчизняний дослідник рішуче заперечив, на його погляд, хибну професорову (мовиться про А. Кочубинського) ідентифікацію “цікулів” “з невеличким мадярським племенем секлерів”, що тоді заселяло терени “довкола центрального свого міста Кокельсбурга”¹³³. Наприкінці розділу, залучивши статистичні відомості австрійського географа Людвіга Ріттера фон Гайфлера, опубліковані у Відні в 1855 р., щодо кількості мешканців Семигорода з погляду на їхнє віросповідання (зокрема, тоді налічувалося “католиків 867 000, в тім числі 648 000 грецького

¹²⁷ Книга протоколів засідань історично-філософської секції НТШ за 1893–1913 рр., ЦДІА України у Львові, ф. 309 (НТШ), оп. 1, спр. 42, арк. 110.

¹²⁸ Franz Zimmermann und Carl Werner, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, bd. 1–2 (Hermannstadt, 1892–1895).

¹²⁹ *Meyers grosses Konversations-Lexicon*, bd. 19 (Wien und Leipzig, 1908), 261–262.

¹³⁰ Friedrich Müller, *Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen* (Hermannstadt, 1864), I–XXXII, 1–236.

¹³¹ Konrad Oksza Orzechowski, *PRZEWODNIK statystyczno-topograficzny i SKOROWIDZ obejmujący wszystkie miejscowości z przysiółkami w Królestwie Galicyi W. X. Krakowskiem i X. Bukowinie, według najświeższych skazówek urzędowych* (Kraków, 1872), 67.

¹³² Иван Филевич, *История древней Руси* (Варшава, 1896), т. 1, 1–13; 160–180.

¹³³ Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 541.

обряду або уніятів”¹³⁴), І. Франко висловив логічно аргументоване судження “риторичного забарвлення”: “Тому що румуни всі належать до православного віроісповідання, чи не найпростіша річ буде бачити в семигородських уніятах людей того самого племені, яке в північній Угорщині та Галичині називає себе русинами?”¹³⁵. У завершальному “абзаці” шостого розділу, яким закінчується основний текст монографічної Франкової праці “Причинки...”, рецензент висловив таку аргументовану, етнологічно зумовлену історико-діалектознавчу гіпотезу: “Що давня назва цікулі могла означати людей руського племені, се можна догадуватися на основі сеї самої назви, що відповідає руському чикало, чоловік, який замість «чи» говорить «ци». Так говорять скрізь на галицько-руськім Підгір’ї. В селі Нагуєвичах одного чоловіка, який замість загальноуживаного в тім селі «ци» говорив «чи», прозвали Чиправдою. Від уживання форми «чи» замість «ци» пішли назви Чикало, Чикаленко, Чикалюк. Вкажу на аналогічні назви хорватських діалектів: кайкавица, чакавица і штокавица, взяті від різних форм слова «цхо»”¹³⁶. В цьому, історико-лінгвістичному, етимологічно-ономастичному, контексті видається дуже доречним звернути увагу на такий мовознавчо-соціологічно неспростовний факт, що на етнографічних теренах сучасної України і території колишнього Радянського Союзу, де мешкали мільйони українців, були дуже поширеними і є нині доволі розповсюдженими такі прізвища (а серед них у позачасових “метричних анналах” фігурують “імена” багатьох відомих, популярних постатей) як “Цікало”, “Цекало”, “Сікало”, “Сікальчук”, “Чикаленко” (“фамілія” вітчизняних меценатів) та інші “коренево споріднені” антропоніми. Незважаючи на цікаві, контрверсійні, багатообіцяючі особливості проблематики артикульованого вище питання та, здавалося б, райдужні перспективи актуалізації його подальшого дослідження в модерній українській історіографії, спорадичне, фрагментарне студіювання його суперечливих аспектів залишається майже на рівні Франкової розробки студіювання тематичного змісту дискусійного “матеріалу”. Доцільно визнати, що сучасні вітчизняні історіографи чомусь доволі індиферентно, дещо скептично ставляться до “української ідентифікації” специфічного “етносу цікулів”.

У невеличкому додатку до праці І. Франко подав деякі власні, дещо суб’єктивні в окремих аспектах розгляду, цікаві спостереження про “сліди” скіфської традиції в побуті “галицько-руського народу”. Найдавнішими проявами скіфської традиції в історії українського етносу вчений небезпідставно вважав літописні оповідання “про подорож апостола Андрія на Русь і спеціально про т[ак] зв[ані] новгородські бані”, а також практикований

¹³⁴ Ludwig Ritter von Heufler, *Oesterreich, Ein geographischer Versuch*, bd. 3: “Die Karpathenländer von Oesterreich” (Wien, 1855), 118.

¹³⁵ Франко, “Причинки до історії України-Руси. Частина перша,” 546.

¹³⁶ Там само.

козаками та “ляхами” у війнах XVII ст. “спосіб” ведення військових дій “таборами”¹³⁷.

На нашу виважену, ретельно обґрунтовану вище, думку, *насамперед перший розділ* поряд з п’ятим і шостим відповідними структурними “одиницями” Франкової праці є *вагомим доповненням до надбань скарбниці української історичної науки*. До того ж, вони *ще й досі залишаються недооціненими та недостатньо герменевтично “прочитаними”, проаналізованими і продискутованими у вітчизняній історіографії*, так само як і цілісний текст праці «Причинки до історії України-Руси. Часть перша» (насамперед “у плані” повноти і “рецептивної” об’єктивності науково-критичного висвітлення із застосуванням новітнього теоретико-методологічного інструментарію та нешаблонних, “незаїжджених”, системних, сенсоутворюючих підходів до ґрунтового, “покрокового”, незаангажованого, “незашореного”, нестереотипного розгляду зазначеної проблематики).

У другій частині нашого дослідження спробуємо в анонсованому на початку представленої праці форматі інтертекстуального, поліфонічного “перегуку концептуальних думок” у руслі об’єктивного, неупередженого, герменевтичного, історико-компаративістичного, порівняльно-аналітичного студіювання безпосередніх, тематично визначених у пропонованій розвідці, першоджерел – “Причинків...” І. Франка та відповідних “уступів” зазначених вище історичних праць М. Грушевського¹³⁸ посутньо, предметно полемізувати (щоправда, в межах статті лише пунктирно, окреслено, побіжно, фрагментарно) з деякими дискусійними, *дещо* суперечливими, *не завжди* науково “коректними”, контрверсійними висловлюваннями декількох діаспорних та вітчизняних учених (О. Домбровського, Л. Винара, сучасника Каменяра В. Дорошенка (певною мірою), І. Гирича, В. Тельвака та ін). *Насамперед це стосується окремих дискусійних, дещо категоричних, сумнівних, “дражливих тез” відомого, високодостойного дослідника-грушевськознавця І. Гирича* (з багатьма виваженими, толерантними, поміркованими, подекуди майже бездоганно обґрунтованими висновками якого ми водночас солідаризуємось), наприклад, мовляв, “*образ на М. Грушевського за критичну оцінку «Нарисів історії української літератури» на сторінках ЛНВ [«Літературно-наукового вісника». – А. Ф.] вилилася в бажання І. Франка відплатити професорові тою ж монетою, подавши критичні зауваги до його «Історії України-Руси» (IUP). [...] ця праця [монографічна рецензія І. Франка “Причинки до історії України-Руси. Часть перша”. – А. Ф.] носить дещо хаотичний*

¹³⁷ Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 547.

¹³⁸ Віталій Тельвак, *Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття)* (Нью-Йорк; Дрогобич: [б. в.], 2002), т. 6: Серія “Грушевськіяна” [Українське Історичне Товариство, Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка], 1–236.

характер [...], має описовий вигляд, власне вона більше скидається на маргінесові нотатки джерельного характеру”¹³⁹. Всупереч часто відверто упередженим висловлюванням деяких невинуватих скептиків і вічних наукових “опозиціонерів”, заангажованих ще колишньою однопартійною заскорузлою системою догматиків-історіографів (ця теза абсолютно не стосується світлої постаті І. Гирича), пристосуванців-літературознавців, що поліфонічно співзвучно лунали “в унісон” як така собі ідеологічно “виправдовувальна мантра” упродовж багатьох десятиліть з приводу нібито звичайної “людської помсти”, рефлексорної “симетричної відповіді” вже нездорового письменника на буцімто умисне зволікання голови НТШ з публікацією варіантів недовершеної історико-літературної праці І. Франка під умовною назвою “Нарис історії українсько-руської літератури...” (думку багатьох відомих діячів про незакінчений зміст ще “сирого” дослідження визнавав бодай частково і сам автор), текст якої програмно, після обговорень “на форумі НТШ”, передбачалося оприлюднити у виданнях цього Товариства, а також на противагу висновкам деяких критиків стосовно нібито невинуватого, хворобливої, занадто “різкої” реакції філолога на вольове рішення історика “перенести” “редакцію ЛНВ” до Києва, вважаємо такого “роду” (змісту, “гатунку”, “базису”, спрямування) лжеконцептуальний “стиль” (“манеру”, підходи, дискурс) заполітизованого, банального, поверхового пояснення-з’ясування “тонкої матерії” наукових і особистісних стосунків між двома “атлантами” НТШ занадто примітивним і тривіальним “тлумачним алгоритмом”, що не притаманний серйозній, адекватній, різнобічній, правдивій, плюралістичній, “академічній подачі” характеристики взаємовідносин між діячами такого великого масштабу україноцентричного виміру. Справді, І. Франко болісно сприйняв відчутне охолодження стосунків з М. Грушевським, яке сталося насамперед через ту суттєву обставину, що останній почав з 1907 р. редагувати “Літературно-науковий вісник” у Києві. У 1907–1910 рр. “ЛНВ” виходив у двох редакціях – львівській і київській, але видавався (друкувався) в Києві, де більше часу перебував М. Грушевський. Співпраця І. Франка у київському “ЛНВ” до 1910 р. спростовує деякі неправомірні, хибні висновки суб’єктивних мемуарних ремінісценцій дочки вченого Анни Франко-Ключко¹⁴⁰, котра подекуди дещо гіпертрофовано акцентувала читацьку увагу на складних взаємних стосунках між членами родин Грушевських і Франків, спорадичні загострення яких (радіше психологічного характеру), чітко зазначимо, часто провокувала переважно на

¹³⁹ Ігор Гирич, “Михайло Грушевський та Іван Франко: громадське і приватне,” Ігор Гирич. *Історик України. Персональний сайт*, доступ отримано 12 червня 2017 р., <http://www.i-hyrych.name/uk/Hrushevsky/AndFranko.html>.

¹⁴⁰ Анна Франко-Ключко, *Іван Франко і його родина. Спомини* (Торонто, 1956), 1–131 [про взаємостосунки Михайла Грушевського та Івана Франка див. текст на с. 50–51, 60–62, 75–76, 115–116, 118. – А. Ф.]; Анна Франко-Ключко, “Останній поцілунок,” *Іван Франко у спогадах сучасників* (Львів, 1956), 389–406.

побутово-“сусідському” рівні її мати, дружина письменника Ольга Франко (з Хоружинських). У цьому дражливого контексті варто згадати хоча б про доволі гостру рецензію видатного бібліографа, знавця української історії, літературознавця, перекладача, наукового критика В. Дорошенка (1879–1963), вміщену на шпальтах часопису “ЛНВ”¹⁴¹ (що, до слова, з 1906 р. виходив у світ уже під егідою “Українсько-руської видавничої спілки”¹⁴²), на опубліковану-таки в 1910 р. у серії “Писання Івана Франка” незакінчену працю “Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.”¹⁴³. Звичайно, ми не заперечуємо тієї логічно обумовленої, закономірної обставини, що певне “амбіційне тертя” у непростих стосунках між очільниками НТШ не могло не виникнути. Однак у глобальному вимірі досягнень Товариства та, зрештою, й академічних здобутків видатних учених значні результати сумісної науково-видавничої діяльності двох лідерів НТШ заперечують численні неспівмірно, непропорційно “роздуті”, ідеологічно нашаровані, гостро публіцистично “контаміновані” “інтерпретації” та різноманітні політично заангажовані “варіації на тему” буцімто “буржуазно-націоналістичної основи визискування” (чи просто експлуатації) головою НТШ творчих потуг “матеріально залежного” від нього вченого і письменника, які не мають під собою тривкого ґрунту. Це заідеологізоване, “тонке”, делікатне питання завжди мало політичний підтекст. Згаданий вище В. Дорошенко ретроспективно констатував: “З перенесенням «ЛНВ» до Києва головним промотором, духовим батьком і надхненником журналу стає проф. М. Грушевський. Іван Франко сходить зі сцени, справді, як той Мойсей, що довів жидів до Обітованої землі [...]. Страшна недуга підкосила, здавалося, незламного велетня духа й тіла, бо й фізично був Франко незвичайно міцний [...]”¹⁴⁴. Однак, незважаючи на хворобу, І. Франко продовжував-таки публікувати на сторінках багатьох видань НТШ і, зокрема, в “ЛНВ” блискучі художні твори і фундаментальні праці, хоча, доцільно визнати, що інтенсивність наукової роботи та, сказати б, креативна “складова” високолітературного “класичного довершення” белетристичних та поетичних творів у той, “смеркальний”, період життя письменника помітно “згасали”¹⁴⁵.

¹⁴¹ Володимир Дорошенко, [Рецензія на кн.:] “Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. З портретом автора (Писання Івана Франка, І) (Львів, 1910).” *Літературно-науковий вісник* 51, кн. 7 (1910): 180–185.

¹⁴² Андрій Франко, “Українсько-руська видавнича спілка,” *“Р. Ф. Кайндль. Вікно в європейську науку”: Матеріали II-го Міжнародного наукового семінару “Кайндлівські читання”* (Чернівці, 28–29 травня 2005 р.): Збірник наукових праць, (Чернівці: Прут, 2005), 358–364.

¹⁴³ Іван Франко, *Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.* (Львів: Накладом “Українсько-руської видавничої спілки”, 1910), ч. 1: Серія “Писання Івана Франка”, 1–450.

¹⁴⁴ Володимир Дорошенко, “Літературно-науковий вісник,” *Записки Наукового товариства ім. Шевченка* 213 (філологічна секція): “*Літературно-науковий вісник: Показчик змісту. Том I–109 (1898–1932)*”, уклад Б. Ясінський (Київ; Нью-Йорк: Смолоскип, 2000), 533–534.

¹⁴⁵ Ярослава Мельник, *З останнього десятиліття Івана Франка* (Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999), 1–208; Мельник, *...І остання частина дороги (Іван Франко в 1908–1916 роках)*, 1–440.

Але це, *наголошуємо, абсолютно* не стосується т. зв. “якісних, структуротвірних ознак” (стрункого, концептуального “алгоритму” логічного, послідовного викладу порівняльно-історіографічного “матеріалу”) ґрунтовної наукової праці І. Франка під рецензійною назвою “Причинки до історії України-Руси. Часть перша” (1912), написаної у складному історіософському “жанрі”.

Чітко зауважимо, що І. Франко погоджувався з переважною більшістю висновків та історичних інтерпретацій М. Грушевського, широ “подивлявся” унікальності і масштабам здійсненої Михайлом Сергійовичем історіографічної роботи “в ім’я” утвердження вічності Українського Народу та пришвидшеного розвитку українознавства. “Пильний обсерватор” І. Франко вирішив науково зосередитися, якщо можна так нешаблонно висловитися про застосований критиком спосіб студійної “оповіді”, на “селективному” історіографічно-“наратологічному” розгляді окремих контрверсійних, принципових, “критичних, больових точок опори” і нестандартному, співтворчому, доповнюючому, а іноді і діаметрально протилежному трактуванню низки історичних проблемно-теоретичних питань перманентного “історичного вияву” “українського смислоруху” (за влучними асоціативно-метафоричними висловами відомого науковця Р. Кіся, до слова, ініціатора цікавої ідеї запровадження навчальної дисципліни “дискурсивна сенсологія”)¹⁴⁶.

Отож, окрім певних, подекуди істотних відмінностей у поглядах на скіфські часи, давню українську колонізацію, молдавську політику Б. Хмельницького, між І. Франком та “автохтоністом” М. Грушевським¹⁴⁷ були принципові розходження щодо трактування норманської теорії походження Русі¹⁴⁸, переконаним прихильником якої був письменник. Не вдаючись до деталізованої “заочної” дискусії з М. Грушевським, у V главі (першого розділу) “Норманська теорія” І. Франко зазначив лише, що всі без винятку назви Дніпрових порогів (подані у праці Константина VII Багрянородного “Про управління імперією”) пояснюються “норманською” мовою, назви майже всіх 25 намісників (які поставили свій підпис під договором 941 р. між Великим князем Київським Ігорем і Візантією), поза всяким сумнівом, “норманського” походження, і, що найголовніше, панівна династія “Південної Русі” (Рюриків і Рюриковичів) загалом має північне, скандинавське, “норманське” коріння. Навіть деякі, сказати б іронічно-метафорично, “ідоли” чи “стовпи” радянської

¹⁴⁶ Андрій Франко, “Діяльність Івана Франка в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка,” 85–86; Роман Кісь, *Фінал третього Риму. Книга друга. Осторонь Азії* (Львів: Літопис, 2007), 9, 133, 324.

¹⁴⁷ Ярослав Дашкевич, “Михайло Грушевський,” *Ярослав Дашкевич, Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури*, 2-ге вид., виправл. й доповн., Львів. відділення Ін-ту укр. археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, упоряд.: М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочилас (Львів: Літературна агенція “Піраміда”, 2007), 399–400.

¹⁴⁸ Олександр Домбровський, “Антинорманська теорія з перспективи ранньої історії України в М. Грушевського,” *Український історик* 1–2 (1966): 52–61.

історіографії, “ярые противники” норманської теорії змушені були обережно визнати той неспростовний факт, що на етнічних українських теренах правили-таки князі, дружинники варязького родоводу. В цьому джерелознавчо-історіософському контексті видається дуже доцільним здійснити з новітніх методологічних позицій короткий екскурс у середньовічну історію. Отож, засновником правлячої на Русі князівської династії був Рюрик, яскравий представник спорідненої з данським королівством Скольдунгів-Естрідсенів (його бічної гілки) ютландської династії. Етимологія найменування “Рюрик”, на слушну думку сучасного авторитетного історика, генеалога, завідувача кафедри історії середніх віків і візантиністики історичного факультету Львівського національного університету ім. Івана Франка професора Л. Войтовича, “*подібно до інших імен осіб з близького оточення перших Рюриковичів, однозначно є норманською. Ім'я «Рюрик» походить від назви «Hroerekr», це ім'я надійно засвідчено рунічними написами та іншими джерелами. Дід принца Гамлета – «конунг» [від німецького слова «König» – «король». – А. Ф.] з династії Скольдунгів, який жив у VII ст., теж носив ім'я Rorik*”¹⁴⁹. Панівна у IX ст. у Києві династія Діра та Аскольда, сина данського вікінга Рагнара Ладброка (Лодброка, Лодброга, від давньоскандинавського словосполучення: “Ragnarr Lorbryk”, що дослівно означає: “Рагнар Шкіряні Штани”), була генеалогічним розгалуженням норманського родоводу. Варто згадати і про легенду про вікінга Тура, засновника Турова на Прип'яті. Ці аспекти органічно вписуються в логічну схему цілеспрямованого, послідовного освоєння вікінгами історичного шляху “з варяг у греки”. В суто історичній іпостасі цікавою і доволі закономірною є висунута ще в 1816 р. бельгійським дослідником Г.-Ф. Хельманном версія тотожності літописного Рюрика з Роріком Фрісландським (котрий помер не раніше 879 р. і не пізніше 882 р., коли його ім'я було згадане посмертно у Фульдських анналах), прихильниками якої в різні, більш новітні, часи були Л. Гумільов, А. Кірпічников, Г. Лебедев, М. Свердлов, О. Молчанов, О. Мельнікова, Є. Пчелов, А. Чернов, а також Л. Войтович (“модерний” прибічник згаданої гіпотези) та інші відомі дослідники. В концептуальні рамці такої гіпотези раціонально вкладаються (“вмонтовуються”) тези про те, що слов'янські нобілі на чолі з Гостомислом у 860 р. організували повстання і усунули шведів. До речі, археологи констатували характерні сліди глобальної пожежі Ладого, де відбувалося згадане заворушення. Подальші ж дошкульні владні міжусобиці призвели до вимушеного невблаганними реаліями “історичного запрошення” близьким оточенням Гостомисла неодноразово згаданого вище Рюрика, сина Хальвдана Старого (за деякими джерелами, сина Анула або Хеммінга)... У позачасовому аспекті інтертекстуального, “стереоскопічного”,

¹⁴⁹ Леонтій Войтович, “Данія. Походження династії Рюриковичів,” *Леонтій Войтович та ін. Medium aevum; Середні віки: Підручник для історичних спеціальностей ВУЗів*; за ред. Леонтія Войтовича (Львів: Тріада плюс, 2010), 97–99.

багатовимірною розгляду проблеми доцільно неодмінно наголосити на тому, що переважна більшість сучасних відомих, першорядних “адептів” новочасного тлумачення згаданої “норманської гіпотези” стоять якраз на боці І. Франка (а не М. Грушевського) в інтерпретації цього скомплікованого історичного питання, з якою, щоправда, не погоджувався харизматичний діаспорний історик Л. Винар (1932–2017) (про його “персональне” ставлення до цієї версії детальніше йтиметься нижче)¹⁵⁰. І. Франко ілюстрував свої судження насамперед порівняльно-лінгвістичними доказами про варязьке походження численних географічних назв, акцентуючи увагу на доказовій основі інструментарію ономастичної методології щодо цілком логічного пояснення етимологічного підтексту історичних топонімів, гідронімів, оронімів та етніонімів.

Іван Франко виявляв у загальних рисах науково-методологічну солідарність з принциповим поглядом М. Грушевського на анти як на “предтечу”, “протогрунт”, як на одне з основних “кореневих відгалужень” основи формування різних етносів слов’ян, зазначаючи: “Що анти були слов’янами, се, здається мені, не підлягає сумнівові”¹⁵¹. Хоча письменник “артикулював” обережне “ставлення” до сміливої, націєцентричної тези історика, що анти були нібито безпосередніми предками українського “племени”. За версією відомого діаспорного історика, одного із співзасновників Українського історичного товариства (УІТ) та журналу “Український історик” О. Домбровського (1914–2014)¹⁵², М. Грушевський розглядав анти, за ретельними науковими спостереженнями Г. Клинової-Дацюк, радше з позицій етнографії¹⁵³, аніж з політично-державного аспекту бачення проблеми¹⁵⁴. До слова, згаданий щойно закордонний україніст¹⁵⁵ небезпідставно вважав племінний союз антив однією з перших спроб державотворення на українських землях¹⁵⁶. О. Домбровський

¹⁵⁰ Винар, “Історичні праці Івана Франка,” 52.

¹⁵¹ Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 431.

¹⁵² Олександр Домбровський, “Критичні зауваги І. Франка до «Історії» М. Грушевського,” *Український історик* 1–3 (1970): 122–131; Олександр Домбровський, “Відношення Івана Франка до проблеми античної історії,” *Записки Наукового товариства ім. Шевченка* 166: Збірник на пошану І. Франка (1957): 134–137; Олександр Домбровський, “До питання оцінки «Історії України-Руси» Михайла Грушевського,” *Український історик* 35 (1998): 220–229.

¹⁵³ Олександр Домбровський, “Проблема антив у М. Грушевського,” *Український історик* 28–29 (1991–1992): 218–228.

¹⁵⁴ Галина Клинова-Дацюк, “Грушевськознавство у творчому доробку Олександра Домбровського,” *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доповідей* (м. Острогож, 17 вересня 2016 р.), Міністерство освіти і науки України; Національний університет “Острозька академія”; Українське історичне товариство, (Острогож: Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2016), 73–74.

¹⁵⁵ Домбровський, “Критичні зауваги І. Франка до «Історії» М. Грушевського,” 127–128.

¹⁵⁶ Галина Клинова-Дацюк, “Грушевськознавство у творчому доробку Олександра Домбровського,” *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Серія “Історичні науки”* 19 (2012): 276–277.

також наголошував на тому, що “Франко [...] висуває гіпотезу, оперту на opinii деяких московських дослідників (Гільфердінг, Первольф, Іловайский), а за ними й нашого галицького ученого А. Петрушевича, що в’ятичів треба, мабуть, утотожнювати з якоюсь частиною антів (стр. 21–22). Грушевському відома гіпотеза виводжування імені в’ятичів від антського імені, але наш історик ставиться до неї скептично¹⁵⁷ [...]”. Так, отже, в питанні анти – в’ятичі погляди Грушевського й Франка не сходяться. Також, згадуючи про Германаріха, Франко не квестіонує Германаріхової легенди, до якої Грушевський поставився з повною негациєю. В даному випадку критичний змісл Грушевського як історика-ерудита бере рішучо верх над Франком на відтинку історичних дослідів¹⁵⁸. Принагідно видається необхідним висловити виважені супровідні міркування, що такий однозначний висновок в останньому реченні є, вочевидь, занадто категоричним, претензійним і остаточно достеменно не доведеним в історіософській площині модерного дискурсу. Водночас “літерат” І. Франко критично, на наш суб’єктивний погляд, слушно зауважив у III главі (першого розділу) “Дещо про анти”, що варто було б проголошену М. Грушевським концептуальну сентенцію про українців як нащадків анти “підтвердити” (в археографічному сенсі розробки проблеми) красномовними “витягами” з хрестоматійних праць Ф. Пубічки та П. Шафарика, які подавали історичні свідчення Йордана (історика готів VI ст.), візантійських істориків Прокопія Кесарійського, Агатія, Менандра, Феофілакта, цісаря Маврикія і його компілятора хроніста Феофана¹⁵⁹, та обґрунтувати іншими поважними джерелами та історичними текстграфічними “артефактами” автентичного характеру.

Керівник НТШ та визнаний літератор висловлювали подекуди протилежні думки за змістом, спрямуванням (а інколи і щодо встановлення хронологічних деталей історичних подій) з приводу інтерпретації інших, “дрібніших” питань, зокрема, щодо тлумачення ролі давньоруського купецтва в суспільному житті та оцінювання діяльності Кия (і його походу на Царгород), постать якого І. Франко, на відміну від М. Грушевського, вважав історичною. Всупереч судженням М. Грушевського, як вже побіжно зазначено у першій частині пропонованого дослідження, І. Франко наполягав на утвердженні (нині вже “класичної”) гіпотези хрещення Володимира, за літописною “легендою”, в Корсуні, яку, до речі, на відміну від дещо вже застарілих констатацій покійного авторитетного історика Л. Винара, визнає переважна більшість модерних, першорядних істориків. Згаданий щойно видатний діаспорний учений, покликаючись, щоправда, ще у далекому 1957 р., на різні історіографічні відомості, висловив своє, альтернативне, контрверсійне судження, аргументуючи його

¹⁵⁷ Михайло Грушевський, *Історія України-Руси* (Нью-Йорк: Видавниче товариство “Книгоспілка”, 1954), т. I: “До початку XI віку”, 3-є вид., 173–174, прим. 6.

¹⁵⁸ Домбровський, “Критичні завваги І. Франка до «Історії» М. Грушевського,” 127–128.

¹⁵⁹ Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 422–423.

дещо гіпотетичними, непереконаливими археографічно-джерелознавчими припущеннями-міркуваннями, що, мовляв, “*вістку про хрищення Володимира в 987 році подав і Нестор у «Житії св. Бориса і Гліба», отже, ця дата найправдоподібніша. Останніми часами о[тець] д[окто]р І. Назарко видав монографію про Володимира Великого¹⁶⁰, в якій сумлінно проаналізував джерела й літературу до цього питання. Він прийшов теж до висновку, що хрищення відбулося 987 року. Отже, гіпотеза Франка про хрищення відбігає від даних у сучасній українській історіографії*”¹⁶¹. У главі VII (першого розділу “*Причинків...*”) під назвою “*Найстарший руський літопис*” І. Франко аргументовано полемізував із М. Грушевським і автором цілісної, але дещо суперечливої, концепції етногенезу слов’ян, академіком О. Шахматовим (котрий, до речі, ототожнював антів з усім східним слов’янством) щодо проблеми списків і редакцій найдавніших давньоруських літописів, Іпатського (Іпатіївського) (початку XV ст.: 1420-х років) і пергаментного Лаврентіївського (1377) літописних зведень. Ці раритетні пам’ятки, на думку українського філолога (і водночас історика), “*без огляду на те, де були переписані їх копії, були зложені в Києві*” [Іпатська редакція “*Повісті минулих літ*” була складена у Печерському монастирі, а Лаврентіївська редакція – у Видубицькому монастирі, отож, вони не були створені відповідно на півдні чи півночі держави, як вважали згадані вище діячі. – А. Ф.], а їхні обидва тексти “*з огляду на язык – [...] однаково українські*”¹⁶². До речі, сучасне потрактування цього питання, що типологічно, історико-мовознавчо схоже з Франковою його інтерпретацією, артикують деякі модерні дослідники. Зокрема, україноцентричну концептуальну позицію, близьку до Франкового тлумачення цієї проблеми, виявив у публічному науковому просторі визнаний фахівець Л. Махновець (1919–1993), що здійснив у 1989 р. літературний переклад з давньоруської мови “*Літопису руського*” (“за Іпатіївським списком”)¹⁶³. Фахова реконструкція віршованої форми “найстаршого руського” історичного літопису, на думку І. Франка, дозволила б майже всюди відділити первісний текст від пізніших, переважно прозових, літописних додатків, редакторських нашарувань, подекуди доволі суб’єктивних та сумнівних, і розв’язати чимало історико-філологічних загадок, ребусів, таємниць, містифікацій...¹⁶⁴

Проблемно-тематичні питання, розроблені у цій праці в інтертекстуальній і теоретико-базисній площинах академічного дискурсу, так чи інакше перегукувалися з ідейно-змістовним “навантаженням” як значної кількості

¹⁶⁰ Іриней-Іван (о. Іриней) Назарко, *Святий Володимир Великий. Володар і Христитель Руси-України (960–1015)* (Рим: Вид-во ЧСВВ, 1954), XI–XXXII, 3–227.

¹⁶¹ Винар, “Історичні праці Івана Франка,” 52–53.

¹⁶² Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 437.

¹⁶³ *Літопис руський*, переклад з давньоруської мови Леоніда Махновця; відп. ред. О. Мишанич (Київ: Дніпро, 1989), VII.

¹⁶⁴ Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 438.

попередніх історіографічних досліджень письменника-історика і переважної більшості наукових творів, представлених ученим на секційне обговорення НТШ, так і статей, окремих глав, розділів, цілісних томів тяглого, ґрунтового історичного “епосу” багатогранної царини *фундаментальної творчості М. Грушевського*. Ми принципово не можемо погодитись із ще одним концептуальним висновком неодноразово згаданого вище поважного “грушевськофіла” І. Гирича, з яким, до речі, автор пропонованої статті підтримує добродішні, взаємоповажні, товариські взаємовідносини (але, як то мовиться в яскравому, крилатому латиномовному фразеологізмі, який часто приписують Аристотелю, учневі Платона: “*Amicus Plato, sed magis amica veritas*”: “Платон мені друг, але істина дорожча”): “У наступних розділах зауваження І. Франка скоріше стосуються деяких нюансів трактовок, які не затркують оціночної суті історичних подій. [...]. Отже, за Франком, найбільші недоліки М. Грушевського не в змісті й суті написаного, а у формі подачі: стилі й мові його праць. Іван Якович [...] спиняється лише на мовних недоліках”¹⁶⁵. У філологічно-мовознавчій іпостасі оцінки мультитомового видання фаховий “реципієнт” І. Франко, ретельно занотовуючи помилки, хиби та недогляди переважно літературознавчого, мовознавчого характеру, поза всіляким сумнівом, слушно закидав історика М. Грушевському, незважаючи на тривалий час його перебування на Галичині, що той ніяк не може позбутися заскорузлого, “східняцького” вживання *русизмів* та подекуди *стилістично неоковирних*, “невідшліфованих до кінця” *виразів-формулювань*, що іноді становили (у мовотворчому сенсі розгляду) примітивну перекладну “кальку” з усталених, особливо на підросійській Наддніпрянщині, характерних російськомовних висловів. Однак *рецензент* зосереджував основну увагу насамперед, *чітко констатуємо, на предметній критиці “постановки” виокремлених питань історіографічного та історіософського характеру*¹⁶⁶, а не лишень наголошував на “язикових” недоречностях та хибах. Водночас автор представленого на інтелектуальний “суд” допитливого читача дослідження, що послідовно, принципово виступає у своїх працях (заради Її Величності Історичної Справедливості) проти квазінаукової тактики “підміни понять” та маніпулятивного пересмикування фактологічних, концептуальних положень, у загальних рисах підтримує важливий, науково коректний, доволі виважений, поміркований підсумковий “вислід” (своєрідне “резюме”) таких важливих думок І. Гирича: “«Причинки» І. Франка у фактографічній площині

¹⁶⁵ Ігор Гирич, “Михайло Грушевський та Іван Франко: громадське і приватне,” Ігор Гирич, *Історик України. Персональний сайт*, доступ отримано 12 червня 2017 р., <http://www.i-hurtych.name/uk/Hrushevsky/AndFranko.html>; Гирич, “М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин,” 35–67.

¹⁶⁶ Галина Александрова, “Іван Франко та Михайло Грушевський: теоретичні проблеми порівняльних досліджень,” *Франкознавчі студії: Збірник наукових праць* 4 (Дрогобич, 2007): 5–15.

можуть розглядатися не стільки критикою М. Грушевського та його «Історій», скільки джерельним доповненням прогалин, неточностей та полемізуванням зі спірними питаннями, які можуть мати кілька розв'язань. В ідеологічному й концептуальному сенсі Франка цілком варто розглядати союзником М. Грушевського»¹⁶⁷. Справді, І. Франко і М. Грушевський поділяли чимало конструктивних, життєстверджуючих думок і поглядів, які стосувалися як “державницького”, так і “народницького” тлумачення, а також націєтворчої інтерпретації значної кількості теоретичних історіографічних та історіософських питань і подекуди навіть мовознавчих аспектів наукової візії та викладу вітчизняного “літописання” та схожого потрактування визначальних етапів суспільно-політичної “ходи”-життєпису українського етносу.

Методологія й історіографія М. Грушевського, на думку І. Витановича (одного з перших по смерті І. Франка серйозних, “системних аналітиків”, дослідників історіософських аспектів творчої спадщини видатного державотворчого та академічного діяча), про деякі критично-оглядові праці якого дуже позитивно відгукнувся О. Прицак¹⁶⁸, була “результатом поєднання впливів етичного позитивізму й радикально-народницького світогляду. Цей світогляд М. Грушевський поклав в основу схеми історії України, творцем якої був. Він перший відділив український історичний процес від російської схеми, науково довів, «що не може бути общеруської історії, так як немає общеруської нації»»¹⁶⁹. Інтелектуальні течії, на які, за судженням В. Тельвака, ґносеологічно, науково-творчо, політологічно спирався М. Грушевський, – романтизм, позитивізм, дюркгейміанство, “філософія життя”, неокантіанство, неоромантизм, спільно витворили оригінальну теорію історичного пізнання – “змодернізований позитивізм”¹⁷⁰. У спрямуванні світоглядного вектора суспільно-політичної діяльності провідного українського історика основним методологічним орієнтиром пізніше стала дюркгеймівська теорія солідарності, заснована на розподілі праці, етичний потенціал якої значно вищий від індивідуалістичних концепцій Г. Спенсера і М. Вебера. Хоча визнаний фахівець з вивчення методології історії від давнини до сучасності, грушевськознавець Л. Зашкільняк (до слова, науково-джерельний упорядник щоденникових записів (1888–1894 рр.) М. Грушевського) не схильний до “гіпертрофованого” перебільшення у методологічних “шуканнях” та дослідницьких практиках і

¹⁶⁷ Ігор Гирич, “Михайло Грушевський та Іван Франко: громадське і приватне,” Ігор Гирич, *Історик України. Персональний сайт*, доступ отримано 12 червня 2017 р., <http://www.i-hurich.name/uk/Hrushevsky/AndFranko.html>.

¹⁶⁸ Прицак, “Історіософія Михайла Грушевського,” LV.

¹⁶⁹ Гелей, “Життєвий шлях та наукова творчість Іллі Витановича (1899–1939 рр.),” 22–23; Витанович, “Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського,” 36–37.

¹⁷⁰ Тельвак, *Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття)*, 21–75.

стратегіях Історика *ролі позитивізму*, зокрема Е. Дюркгейма (Дюркгайма)¹⁷¹ та домінуючого впливу паризької соціологічної школи (Е. Дюркгейм, Л. Леві-Брюль), візії “психології народів” (до слова, однойменний термін (його німецькомовна оригінальна назва: “Völkerpsychologie”) був уведений до широкого наукового “вжитку” в 1859 р. у спільному “нарисі” німецьких інтелектуалів – філософа М. Лацаруса й мовознавця Г. Штайнталя) В. Вундта, а також концептуальних пропозицій послідовника В. Вундта (автора десяти томової праці “Психологія народів” (1900–1920 рр.)) – австрійського психолога В. Єрузалема та інших фахівців. Згаданий щойно професор історичного факультету Львівського національного університету ім. Івана Франка аргументовано зазначав, що історіографічним “уподобанням” М. Грушевського був також притаманний ліберально-демократичний романтизм, для якого доволі органічним було поняття нації як історично “скристалізованої” індивідуальності, що формується під впливом природно-географічного “ареалу” та соціально-економічних умов. Модерний західний (українсько-американський) дослідник С. Плохій, професор історії України Гарвардського університету (з 2007 р.), директор Українського наукового інституту (з 2013 р.), співредактор англійського перекладу фундаментальної “Історії України-Руси” (“History of Ukraine-Rus”), котрий наполегливо, з великим успіхом, студіює наукову спадщину М. Грушевського, *на наш погляд*, вірно вважає появу в 1904 р. етапної в творчому життєписі Михайла Сергійовича статті “Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства” визначальним явищем у трансформаційних процесах еволюції теоретичних концепцій М. Грушевського, що ознаменувало утвердження нового методологічного “базису” історіософської платформи вченого. “Зазіхнувши” на традиційну схему російської історії, М. Грушевський виступив на “східно-слов’янській авансцені” із серйозним, сміливим історіософським викликом переважній більшості тогочасних російських істориків, відкрито заперечивши, як вже принагідно зазначено вище, ідею “*общерусской истории*”. Нова, суттєво модернізована “схема” М. Грушевського, що сприяла стрімкому формуванню у російському академічному середовищі гучної репутації вченого як речника “українського сепаратизму” і, дещо перефразовуючи “пророчий” російськомовний вислів т. зв. “*украиноманов*”, як “*главы «украинского» народа, бесспорного президента будущей «украинской» республики*”, стала програмною, системною, узагальнюючою основою науково-світоглядного, історіософського надбання

¹⁷¹ Леонід Зашкільняк, “Методологічні погляди Михайла Грушевського,” *Україна модерна* 2–3 (1999): 233–253; Леонід Зашкільняк, *Методологія історії. Від давнини до сучасності* (Львів, 1999), 1–224; Михайло Грушевський, *Щоденник (1888–1894)*, підгот. до видання, передне слово, упорядк., комент. і післямова Леоніда Зашкільняка (Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1997), 1–262; Кость Штепа, “Соціологічна теорія релігії Е. Дюркгейма і школа М. Грушевського,” *Записки Ніженського інституту соціального виховання* 12 (Ніжень, 1932): 46–74.

вченого¹⁷². Видається доцільним нагадати про *обґрунтовані спостереження та висновки О. Прицака*, які побіжно фігурують вище у нашій статті, про те, що вже у 1909 р. безпосередньо сам М. Грушевський називав себе “істориком-соціологом”, що, за оригінальною дефініцією І. Витановича, збагатив своє “світовідчуття”, доволі органічно модифікувавши усталені раніше характерні ознаки “скептичного і обережного” “історика-позитивіста”. У пошуках ідеології українства провідною “точкою опори” теоретичних завдань М. Грушевського були наполегливі спроби розв’язання проблеми “українського питання” в контексті розвитку соціології. Основним елементом історіографічної побудови “етносоціально”, національно-демократично спрямованого “осердя” ідеології М. Грушевського була класична соціологічна традиція, за вірними, типологічно, концептуально схожими (у різних “варіаціях”) судженнями В. Кухар, О. Яся, Р. Пирога, Ю. Шаповала, І. Верби¹⁷³, а також М. Яворського, що оприлюднив науково-критичну рецензію на “знакову” в світоглядно-методологічній, історіософській еволюції Історика працю “Початки громадянства (генетична соціологія)” (Прага–Відень: Український соціологічний інститут, 1921)¹⁷⁴, та інших дослідників. Згаданий останнім у цьому переліку діяч, відомий вітчизняний історик, що зазнав жорстоких репресій з боку підступної радянської влади, щиросердно, наївно, з ідеалістичним “запалом” спробував спершу доволі об’єктивно “укладати літопис” нашого народу, як тоді цинічно висловлювались, “з націоналістичним ухилом”, а дещо пізніше, в єзуїтських, людиноненависницьких ідеологічних рамцях посилення (після тимчасового процесу “українізації”) Сталінського режиму середини 20-х – початку 30-х років ХХ ст., змушений був творити компромісне *історіописання України* за облудним “марксистсько-матеріалістичним законом”. М. Грушевському (якого, до слова, не оминув, як і згаданого історика М. Яворського та багатьох інших вітчизняних, національно

¹⁷² Сергій Плохій, *Великий переділ: незвичайна історія Михайла Грушевського*, авториз. переклад з англ. Миколи Климчука (Київ: Критика, 2011), 123–126; *ALMA MATER: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920. Матеріали, документи, спогади: у 3 кн.*, авт.-упоряд. Віктор Короткий, Василь Ульяновський (Київ: Прайм, 2000–2001), кн. 1: Університет св. Володимира між двома революціями, (2000), 88.

¹⁷³ Валентина Кухар, “Михайло Грушевський – Ілля Витанович: у пошуках ідеології українства,” *Вісник Львівської комерційної академії* 8 (2009): 29, 31, 37; Олексій Ясь, “«Колективний чоловік» на авансцені історії: Соціологізація минувшини в дослідницьких практиках М. Грушевського,” *Український історичний журнал* 6 (2014): 123–148; Руслан Пиріг, *Життя М. С. Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934)* (Київ, 1993), 55–72; Юрій Шаповал, “Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919–1934 рр.,” *Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Збірник наукових праць, присвячений пам’яті акад. НАН України Ю. Ю. Кондуфора: у 2 т.* (Київ, 2004), т. 1, 306–421; Шаповал та Верба, *Михайло Грушевський*, 1–352.

¹⁷⁴ Матвій Яворський, [Рецензія на кн.:] “Мих[айло] Грушевський. Початки громадянства (генетична соціологія) (Прага–Відень: Український соціологічний інститут, 1921),” *Книга* 2 (Харків, 1923), 33–34.

свідомих, учених, письменників, культурологів, державно-політичних діячів, жорстокий, репресивний “Молох” цілеспрямованого знищення тоталітарною системою інтелектуального цвіту української інтелігенції) імпонував *метод генетичної еволюції та плюралістичного з’ясування історичного процесу* з гармонійним залученням до комплексного, достовірного розгляду проблеми не лише об’єктивних, а й суб’єктивних аспектів і чинників (елементів волі, факторів доцільності і моральності) соціального розвитку суспільства, а також із творчим застосуванням інтуїтивних та ірраціональних компонентів мислення – як примітивного, або “*прелогічного*”, так і модерного його “типу”¹⁷⁵. До речі, термін “*генетична соціологія*”, принаймні стосовно його наукової актуалізації (“побутування”) на теренах Російської імперії, закономірно “асоціюється” фахівцями з понятійно-категоріальним апаратом студій тогочасного популярного історика і соціолога, державно-політичного діяча *Максима Ковалевського* (1851–1916), на які ще у першій декаді XX ст. орієнтувався М. Грушевський, що, передусім, *взорувався* на багатоманітність, “*складність і змінливість*” фактологічного світу “*соціального процесу*” “*минувшини*”¹⁷⁶. У цьому, цілеспрямовано виокремленому, важливому теоретико-методологічному контексті праці варто зазначити, що у тривалому протистоянні в українській історіографії між прихильниками державницької історіософії та прибічниками народницького напрямку (мовиться про доволі умовний, *на виважену думку харизматичного вітчизняного історика Я. Дашкевича*¹⁷⁷, дещо схематичний “розподіл”) постать М. Грушевського, *на наше глибоке переконання*, не зовсім правомірно, доволі штучно, “умоглядно”, дещо апіорно, подекуди занадто категорично, а інколи й безапеляційно відносили до яскравих, “*останніх і найбільших*”, *виразних* представників (виключно, *суто*) народницького напрямку. В надрах системи суспільно-політичних, історіософських поглядів М. Грушевського відбувався, *на обґрунтовану думку автора пропонованої праці*, перманентний еволюційний, синергетичний процес своєрідної “диверсифікації”, водночас історик, вочевидь, зумів зберегти світоглядно-гносеологічне, історіософське фундаментальне надбання, яке він, *за її*

¹⁷⁵ Михайло Грушевський, *Початки громадянства (генетична соціологія)* (Прага–Відень: Український соціологічний інститут, 1921), 37; Ясь, “«Колективний чоловік» на авансцені історії: Соціологізація минувшини в дослідницьких практиках М. Грушевського,” 147; Зашкільняк, “Методологічні погляди Михайла Грушевського,” 233–253.

¹⁷⁶ Михайло Грушевський, [Рецензія на вид.:] “Ковалевский Максим, Социология: В 2 т., т. 2: Генетическая социология или учение об исходных моментах в развитии семьи, рода, собственности, политической власти и психической деятельности (Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1910), [6], 1–296,” *Записки Наукового товариства ім. Шевченка* 97 (1910): 189–190; Ясь, “«Колективний чоловік» на авансцені історії: Соціологізація минувшини в дослідницьких практиках М. Грушевського,” 136.

¹⁷⁷ Ярослав Дашкевич, “Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку?,” *Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському* (Львів, 1999), 65–86.

суголосними міркуваннями О. Прицака¹⁷⁸ (а за ним) і згаданого вище закордонного грушевськознавця Л. Винара та відомого вітчизняного дослідника С. Гелея¹⁷⁹, успадкував насамперед від свого вчителя В. Антоновича, М. Костомарова, а також від М. Максимовича, В. Іконнікова та інших науковців, істориків – видатних попередників Ученого. Концептуальна основа артикульованих вище тез типологічно схожа з думкою, що її висловив ще в 1954 р. український діаспорний історик, професор УВУ та Богословсько-педагогічної академії в Мюнхені, дійсний член міжнародної Вільної академії наук у Парижі, голова історичної секції УВАН Б. Крупницький (1894–1956), котрий наголошував на тому, що, дотримуючись народницького світогляду (за “сповідування” якого “на адресу” Історика у різні часи лунала жорстка критика, особливо, з боку діаспорних учених), М. Грушевський “час до часу завертав до державницького погляду щодо українських історичних подій”¹⁸⁰. Позиції, з яких І. Франко піддавав аналітичній критиці деякі ключові історіософські, переважно, сказати б, “народницькі форпости” “Історії України-Руси” М. Грушевського, на думку деяких сучасних критиків, цілком адекватно, об’єктивно можна назвати характерними для представників державницької школи в українській історіографії. Хоча це концептуальне питання теоретичного характеру є неоднозначним, доволі контроверсійним, позаяк письменник у багатьох працях з історії XIX ст. та у деяких “фрагментах” монографічної рецензії основну увагу все ж звертав на побут народу, його інтереси, а не лише на пріоритетне висвітлення провідної ролі суспільних еліт¹⁸¹.

У новітній час усталено практику здійснення доволі достойних спроб багатовимірного, різнопланового вивчення історіософсько-історіографічної складової частини проблеми під умовною назвою “І. Франко ! М. Грушевський” (у порівняльно-аналітичній площині згаданих вже вище векторів взаємодії різноаспектних чинників взаємовпливу і взаємозапозичення у межах своєрідного науково-особистісного “тандему-альянсу”). Варто зазначити, уважно зазірнувши крізь призму цілісного розгляду окресленого тематичного блоку суголосних питань “за лаштунки” публічних взаємин між обома провідними членами НТШ, що чимало маловідомих, рукописних деталей до об’єктивного, неупередженого з’ясування “істини” взаємостосунків між двома українськими корифеями впроваджує в науковий дискурс доволі “інтимний”, конфіденційний, “делікатний” зміст автентичного тексту щоденника Грушевського 1904–1910 рр. (що його ґрунтовно опрацювали з архівного фонду видатного Історика І. Гирич і

¹⁷⁸ Прицак, *Історіософія та історіографія Михайла Грушевського*, 16; 5–45.

¹⁷⁹ Гелей, “Перший систематизований аналіз історіософії Михайла Грушевського,” 23.

¹⁸⁰ Борис Крупницький, “Михайло Грушевський і його історична праця,” *Михайло Грушевський, Історія України-Руси*, (Нью-Йорк: Видавниче товариство “Книгоспілка”, 1954), т. I: “До початку XI віку”, 3-є вид., VIII.

¹⁸¹ Савчук, “Історичні праці Івана Франка,” 63.

О. Тодійчук)¹⁸² як достовірного, неупередженого джерела до об'єктивного, різнопланового студіювання контрверсійного питання¹⁸³. Фрагменти “Щоденника” М. Грушевського, де ім'я наукового соратника І. Франка згадується найчастіше, близько 200 разів, якраз недвозначно доводять тезу про тісний, академічний, науково прагматичний, у багатьох видавничо-організаційних та життєвих аспектах діловий та до певної міри товариський, загалом позитивний, шанобливий, взаємодоповнюючий характер співпраці між згаданими чільними діячами НТШ¹⁸⁴.

У контексті побіжного (в обмежених рамках “жанру” статті), “паралельного”, тематично обумовленого окреслення “маркерних” аспектів еволюції міжособистісних¹⁸⁵ та науково-організаційних взаємостосунків¹⁸⁶ між двома видатними Українцями видається доцільним наголосити на тому, що в гучному, інспірованому групою зацікавлених діячів, *конфлікті НТШ 1913 р.*¹⁸⁷ письменник зайняв, чітко і недвозначно зауважимо, у *відносній* меншості прихильників лідера Товариства помірковано-толерантну *акцентовану позицію на стороні керівника установи*, на протигагу діаметрально протилежному твердженню, що його висловили поважні, авторитетні грушевськознавці Г. Бурлака та І. Гирич, які зробили (у співавторстві) *загалом успішну, гідну науково-творчої уваги, спробу* доволі об'єктивної, комплексної характеристики взаємовідносин М. Грушевського та І. Франка¹⁸⁸, за винятком деяких важливих

¹⁸² Ігор Гирич і Ольга Тодійчук, “Іван Франко на сторінках щоденника Михайла Грушевського 1904–1910 рр.,” *Франкознавчі студії: Збірник наукових праць* 4 (Дрогобич, 2007): 643; Фрагменти «Щоденника» М. Грушевського, де згадується І. Франко: *Там само*, 643–674.

¹⁸³ Щоденник М. Грушевського 1904–1910 років, ЦДІА України у Києві, ф. 1235 (М. Грушевський), оп. 1, спр. 25.

¹⁸⁴ Гирич і Тодійчук, “Іван Франко на сторінках щоденника Михайла Грушевського 1904–1910 рр.,” 643–674.

¹⁸⁵ Мельник, *З останнього десятиліття Івана Франка*, 152–156; Сергій Квіт, “Іван Франко та Михайло Грушевський,” *Слово і Час* 1 (1991): 61–70; Зеновія Франко, “Михайло Грушевський і Іван Франко,” *Український історик* 28–29, по. 3–4/1–4, (1991–1992): 278–292.

¹⁸⁶ Андрій Франко і Оксана Франко, “Іван Франко і Михайло Грушевський. До питання про співпрацю в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка,” 11–15.

¹⁸⁷ Ярослав Грицак, “Конфлікт 1913 року в НТШ: причини і причинки,” *Український історик* 28–29, по. 3–4 (1991–1992): 319–332; Василь Горинь, “Михайло Грушевський і конфлікти в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка,” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць* 2 (1995): 143–156; Ярослав Малик, “Іван Франко та Михайло Грушевський: до питання взаємовідносин,” *Матеріали Міжнародного наукового конгресу, присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка* (Львів, 27 вересня – 1 жовтня 2006 р.), т. 2 (Львів, 2010), 671–678.

¹⁸⁸ Галина Бурлака та Ігор Гирич, “Франко і Грушевський: спроба об'єктивної характеристики,” *Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія*, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України; відп. ред. Г. Бурлака, (Київ: Видавничий Дім “Стилос”, 2010), т. 5, 27–66; Галина Бурлака та Ігор Гирич, “Грушевський Михайло Сергійович,” *Франківська енциклопедія: у 7 т., редкол.: М. Жулинський, Є. Нахлік, А. Швець та ін., т. 1: “А”–“Ж”*. Серія “Іван Франко і нова українська література. Попередники та сучасники”, наук. ред. і упоряд. Є. Нахлік; передмова: М. Жулинський, Є. Нахлік, (Львів: Світ, 2016), 481–494.

висловлювань. Принагідно зазначимо, що Г. Бурлака – автор ґрунтовно “витвореного літературознавчого сегменту” згаданої “спроби”, І. Гирич, котрий написав “історичну частину” зазначених (у примітках) декількох “сумісних” праць та низку персональних досліджень із суголосної проблематики, у декількох статтях акцентував, зокрема, що у конфлікті в середовищі НТШ 1913 р. стосовно “відставки Грушевського Франко був на стороні фрондуєщої сторони” або ж “нічого сумняшеся” “присудив” свій остаточний науковий “вердикт”: “[...] Франко був на боці його [М. Грушевського. – А. Ф.] супротивників, які цього разу становили переважну більшість”¹⁸⁹. З маловідомого “недрукованого листа” М. Лозинського до В. Гнатюка від 29 липня 1913 р.¹⁹⁰, за археографічно обґрунтованими судженнями Л. Винара, а за ним Я. Грицака та інших дослідників, довідуємося (відповідного звіту про перебіг загальних зборів Товариства 29 червня 1913 р. “Хроніка НТШ” не надала, мабуть, з етичних і корпоративних міркувань), що І. Франко, вищий за особисті амбіції, образи і непорозуміння, попри певне “тертя” у стосунках з М. Грушевським (наголошуємо, не глобального, не ідеологічно-концептуального, не наукового характеру), виступив проти звинувачень опозиції: “Проти брошури [йдеться про оприлюднений наприкінці червня 1913 р. анонімний «пашквіль», прихованим автором якого вважається, за всією вірогідністю, С. Томашівський, під назвою «Перед загальними зборами Наукового Товариства ім. Шевченка». – А. Ф.] виступав найенергійніше Джиджора, говорив проти неї Франко, Копач”¹⁹¹. До речі, авторство С. Томашівського “атрибуційно” доводили В. Липинський, Д. Дорошенко та інші діячі, хоча М. Лозинський висловлював припущення, що текст згаданого “документа” написав І. Горбачевський, не виключена і можливість його колективного авторства. Загальний висновок про підтримку принципової позиції голови НТШ з боку письменника підтверджує й актуальна стаття І. Франка на сторінках газети “Діло”, на яку він “переорієнтувався” у “смеркальні” роки життя, – доволі об’єктивна, але водночас, зауважимо, і досить обережна поміркована публікація під назвою “Непорозуміння в справі зміни статуту Наукового товариства ім. Шевченка”, що вийшла друком напередодні Надзвичайних Загальних зборів цієї установи, які відбулися 26 грудня 1913 р.¹⁹². До слова, І. Франко рішуче солідаризувався з М. Грушевським в організаційно-статутових кризових

¹⁸⁹ Бурлака та Гирич, “Франко і Грушевський: спроба об’єктивної характеристики,” 58; Бурлака та Гирич, “Грушевський Михайло Сергійович,” 491.

¹⁹⁰ Любомир Винар, “Недрукований лист В. Липинського до М. Грушевського в справі загальних зборів НТШ в 1913 р.,” *Український історик* 1–2 (1991): 111–114.

¹⁹¹ ЦДІА України у Києві, ф. 1235 (М. С. Грушевський), оп. 1, спр. 80, арк. 7–7 зв.; Любомир Винар, “Михайло Грушевський і Загальні Збори НТШ в 1913 р.,” *Український історик* 1–4 (1984): 64–81; Грицак, “Конфлікт 1913 року в НТШ: причини і причинки,” 329.

¹⁹² Іван Франко, “Непорозуміння в справі зміни статуту Наукового товариства ім. Шевченка,” *Діло*, 25 грудня, 1913, по. 286, 6.

ситуаціях “академічного” Товариства у грудні 1896 р. – лютому 1897 р.¹⁹³, а також наприкінці 1901 р. – початку 1902 р. та у правничо-нормотворчих “змаганнях” 1903 р. – 1904 р. щодо вироблення нового основоположного документа інституції 1904 р.¹⁹⁴. Загалом із 42-х параграфів статуту НТШ 1904 р. 30 нормативних підрозділів, за ретельними спостереженнями автора пропонуваного дослідження, було дослівно без жодних змін залучено із проекту статуту, що його “вніс” І. Франко на розгляд Товариства як “*приватний еляборат*” (§ 1, 2, 4, 6, 7, 9–19, 21, 24, 28, 30, 31–35, 37, 39, 40)¹⁹⁵. Прикметно, що старанно опрацьований науковим сподвижником М. Грушевського проект статуту¹⁹⁶ з невеликими змінами став основним текстом статуту Товариства 1904 р., який із деякими доповненнями діяв аж до 1939 р.¹⁹⁷ Однак не варто перебільшувати значення конфлікту НТШ 1913 р. (що призвів-таки до остаточної відмови М. Грушевського здійснювати всі, делеговані йому раніше, повноваження і обов’язки очільника цієї наукоцентричної спільноти) та інших організаційних колективних протистоянь всередині інституції. “Золотий вік” науково-організаційної та видавничої діяльності Товариства, що об’єктивно потребувало, на консолідовану думку обох провідних функціонерів НТШ, здійснення статутної реорганізації, “*академізації та модернізації*” (за влучним, лаконічним термінологічним формулюванням відомого історика З. Зайцевої)¹⁹⁸, припадає власне на період тісної співпраці М. Грушевського¹⁹⁹ та І. Франка в цій установі в 1895–1913 рр.²⁰⁰. Завдяки титанічній, універсальній діяльності очільника інституції, керівника її історико-філософської секції М. Грушевського, “директора” філологічної секції та члена “виділу” (президії) Товариства І. Франка, В. Гнатюка, Ф. Вовка²⁰¹ та інших провідних діячів цієї україноцентричної

¹⁹³ Ivan Franko, “Rozbicie Towarzystwa im. Szewczenki,” *Kurjer Lwowski*, 11 grudnia [грудня] 1896, no. 344, 1–2; Ivan Franko, “Walne zgromadzenie Towarzystwa im. Szewczenki,” *Kurjer Lwowski*, 5 lutego [лютого] 1897, no. 35, 4.

¹⁹⁴ Андрій Франко і Оксана Франко, “Іван Франко і Михайло Грушевський. До питання про співпрацю в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка,” 13–14.

¹⁹⁵ Андрій Франко, “Діяльність Івана Франка в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка,” 78.

¹⁹⁶ Іван Франко, “Мотиви до проектованої зміни статуту,” у [Додаток до видання:] “*Проект статуту НТШ*,” (Львів, 1903), 3–8.

¹⁹⁷ Андрій Франко, “Співпраця М. Грушевського та І. Франка в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка,” 36.

¹⁹⁸ Зінаїда Зайцева, “Іван Франко та академізація Наукового товариства імені Шевченка: статутні аспекти проблеми,” *Проблеми історії України XIX–XX ст.* 13 (2007): 35–38; Зайцева, *Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.)*, 40–78.

¹⁹⁹ Любомир Винар, *Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка: 1892–1934* (Нью-Йорк; Дрогобич; Львів: Українське Історичне Товариство, 2006), 1–384.

²⁰⁰ Кирило Студинський, “Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 1873–1928 рр.,” *Записки Наукового товариства ім. Шевченка* 150: Праці Філологічної та Історично-філософської секцій, ред. К. Студинський і І. Крип’якевич (1929): XIII.

²⁰¹ Оксана Франко, “Федір Вовк,” 10–237; Оксана Франко, *Федір Вовк – вчений і громадський діяч*, 1–379.

спільноти НТШ неформально стало в недержавних умовах “некоронованою”, першою у вітчизняній історії, національною (за сутністю, хоч і не за офіційним статусом) Академією наук. У поважному “числі” діяльних наукових співпрацівників установи неодмінно слід згадати багатьох її закордонних членів зі світовим ім’ям, зокрема, А. Єнсена, Я. Бодуена де Куртене, А. Брікнера (Брюкнера), В. Бехтерева, О. Пипіна, О. Шахматова, а також відомого науковця, упорядника декількох петербурзьких видань Шевченкового “Кобзаря” В. Доманицького, що творчо, альтруїстично, самовіддано співпрацював у “джерелознавчому тандемі” з визнаним шевченкознавцем, редактором і публікатором поетичних творів українського Пророка І. Франком²⁰², та ін. Чітко, акцентовано зауважимо, що суттєвих ідейно-світоглядних та науково-організаційних розходжень між І. Франком і М. Грушевським не спостерігалось. Тенденційна постановка партійно-класових, доктринальних дискурсивних підходів щодо з’ясування взаємин міжособистісного характеру між авангардними україноцентричними науково-освітніми провідниками, якими послуговувалося чимало франкознавців, була особливо актуальна у тоталітарні часи. Видається доречним наголосити, що взаємовідносини між двома велетами, титанами науки після 1907 р., коли до Києва було “перенесено” журнал “ЛНВ” (єдиний до 1907 р., за висловом відомого діаспорного науковця Д. Штогрин, загальноукраїнський щомісячний літературний часопис, що виходив друком рідною мовою)²⁰³, не варто трактувати однозначно, однобоко примітивно, упереджено негативно, спекулятивно, адже М. Грушевський, ідеологічно наснажений серйозною, далекоглядною мотивацією т. зв. “політичної доцільності”, на думку багатьох авторитетних дослідників, здійснював у стратегічному вимірі велику, глобальну, націєтворчу справу для соборної єдності України²⁰⁴. Свідчення сучасників цих видатних учених, їхні особисті спогади та листування поміж визнаними українськими світочами (значний “масив” маловідомих епістолярних послань історика до письменника дослідила та опублікувала авторитетний франкознавець Г. Бурлака²⁰⁵), “спомини” М. Грушевського (що їх з рукописів фахово,

²⁰² Андрій Франко, “Методологічні аспекти моделі джерелознавчої текстологічно-атрибуційної співпраці редакторів видань Шевченкового «Кобзаря» І. Франка (Львів, 1908) та В. Доманицького (Петербург, 1907; 1908).” *Вісник Львівського Університету: Серія філологічна. Франкознавство* 51 (2010): 37–52.

²⁰³ Дмитро Штогрин, “Передмова,” *Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Філологічна секція*, т. 213: “*Літературно-науковий вістник: Показчик змісту. Том 1–109 (1898–1932)*”, уклад Б. Ясінський, (Київ; Нью-Йорк: Смолоскип, 2000), IV–V.

²⁰⁴ Андрій Франко, “Співпраця М. Грушевського та І. Франка в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка,” 36–37; Андрій Франко, “Науково-організаційна і видавнича діяльність Івана Яковича Франка в Науковому товаристві ім. Т. Г. Шевченка,” (Канд. дис., Інститут історії України НАН України, 1995), 13; Тельвак, “Проблема «Франко–Грушевський» в українській історіографії,” 189–190.

²⁰⁵ Галина Бурлака, “Листи М. Грушевського до І. Франка” [вступне слово, публікація, коментар], *Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського* (Київ: Веселка, 1992), 244–260; Галина Бурлака, “М. Грушевський та І. Франко” [передмова, публікація

джерелознавчо-текстологічно підготував до друку і оприлюднив у журналі “Київ” відомий історик, джерелознавець С. Білокінь, а визнаний історик, член-кореспондент НАНУ Ф. Шевченко (1914–1995) написав посутній, ґрунтовний вступ до цього специфічного видання мемуарів²⁰⁶), зазначені вище численні згадки (понад 200) про Івана Франка на сторінках щоденника Михайла Грушевського (1904–1910 рр.) та інші численні автентичні відомості переконують, на противагу певним суб’єктивним міркуванням і політично заангажованим банальним судженням і вульгарним просторікуванням, що співпраця двох харизматичних діячів України у журналі і взагалі в НТШ була науково прагматичною і водночас доброзичливою, до певної міри, приязною, і навіть після охолодження їхніх відносин через загострення хвороби І. Франка у 1908 р. стосунки між ученими не втратили ознак діловитості та конструктивності. Цю тезу підтверджує хоча б той джерелознавчо-археографічно доведений *вище* промовистий, показовий *факт*, що під час згаданої кризи НТШ 1913 р., якій, до слова, були притаманні ознаки як перманентного статутно-інституційного, організаційного протистояння, так і загострення міжособистісних непорозумінь всередині наукового колективу, І. Франко, вищий за власні амбіції та “образи гонору”, підтримав “диспозицію” наукового сподвижника М. Грушевського. Зауважимо також, що обидва провідні вітчизняні науковці ставилися один до одного з глибокою повагою, доброзичливо, шанобливо в прижиттєвих позитивних “обопільних рефлексіях” (як і у відгуках по смерті І. Франка з великим респектом висловлювався про нього М. Грушевський)²⁰⁷, публічно навзаєм визнаючи значні заслуги (та суто людські чесноти) кожного з них як видатних академічних учених, культурологічних, суспільно-громадських діячів, віддаючи належне один одному та виявляючи взаємну, щирі прихильність та неухвалену, відверту, правдиву

листів, коментарі], *Українське літературознавство* 58 (1993): 28–43; *Листування Михайла Грушевського* [матеріали із листування М. Грушевського з І. Франком: вступне слово, публікація, коментар Галини Бурлаки], упоряд.: Галина Бурлака, Наталія Лисенко; ред. Любомир Винар; НАН України: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, у [Серії:] “*Епістолярні джерела грушевськознавства*,” (Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997), т. 1, 16–24, 76–102, 296–309; *Листування Михайла Грушевського* [матеріали із листування М. Грушевського з І. Франком: вступне слово, публікація, коментар Галини Бурлаки], упоряд.: Галина Бурлака, Наталія Лисенко; ред. Любомир Винар, у [Серії:] “*Епістолярні джерела грушевськознавства*,” (Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто: Українське Історичне Товариство, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2006), т. 3, 11–27, 293–317, 566–579.

²⁰⁶ Михайло Грушевський, *Спомини*, публікація С. Білоконя, вступ Ф. Шевченка, *Київ* (1988), по. 9: 115–149; по. 10: 123–158; по. 11: 113–153; по. 12: 110–148; *Київ* (1989), по. 9: 114–157; по. 10: 122–158; по. 11: 112–155; по. 12: 111–132; *Київ* (1993), по. 2: 109–125; по. 3: 131–142.

²⁰⁷ Михайло Грушевський, “Іван Франко,” *Михайло Грушевський, Твори: у 50 т.*, ред. Павло Сохань та ін., т. 3, серія: “Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)” (Львів: Світ, 2005), 288–289; Михайло Грушевський, “Сорокалітній подвиг,” *Літературно-науковий вісник* 63, кн. 9 (1913): 258–259; Михайл Грушевський, “Светлой памяти Ивана Франка,” *Украинская жизнь* 6 (Москва, 1916): 12–18; Михайло Грушевський, “В десятиліття смерті І. Франка. Апостоли праці,” *Україна* 6 (1926): 3–20.

симпатію. У “ювілейній” статті “Апостолові праці” (1926) М. Грушевський ретроспективно пригадував: *“Співробітництво в наукових виданнях Шевченківського товариства, в «ЛНВ», в Видавничій спілці і в різних культурних заходах, що ми їх на спілку підіймали рік за роком, все тісніше зв’язувало нас і витворювало між нами братство праці, яке не маніфестувалося в голосних деклараціях, але мало міцні підстави в спільності завдань, в солідарності, в тактиці, в безмежнім довір’ю й поважанню”*²⁰⁸.

Проблематику Франкової рецензії історичних праць М. Грушевського “на тлі” з’ясування взаємин між двома видатними українськими вченими, епіцентром певного ускладнення яких стала *переорієнтація* у 1907 р. спрямування вістря друкованого слова, ще раз наголосимо, єдиного на вітчизняних теренах (до 1907 р.) *україномовного журналу “ЛНВ”* на інтелектуальний базис “столичної” аудиторії, істотно порушували декілька відомих дослідників. Згаданий вище у “суголосних” контекстах сучасник письменника, безпосередній свідок розгортання взаємостосунків між “атлантами” НТШ В. Дорошенко у низці студій (назви яких вже фігурують у посторінкових примітках нашого дослідження), зокрема, у розвідці “Літературно-науковий вісник”, гостропубліцистичній рецензії (на сторінках “ЛНВ”) на працю І. Франка (опубліковану у першому випуску видавничої серії “Писання Івана Франка” під назвою “Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.” (Львів, 1910)), статті “Іван Франко і Михайло Грушевський”, а також у франкознавчих дослідженнях “Наукова діяльність Івана Франка”²⁰⁹, “Радянське франкознавство”²¹⁰, “Страдницький шлях Івана Франка”²¹¹ та інших працях доволі достовірно, адекватно, науково коректно, виражено проаналізував істинну природу достойних взаємин між обома видатними постатями українознавства, які впродовж життя вчених загалом витримали випробування часом з моменту започаткування їхнього знайомства у 1894 р. після переїзду історика до Львова. Перебуваючи багато років на чужині, в еміграції, В. Дорошенко писав: *“Життя й діяльність обох цих наших мужів тісно в’яжуться між собою, бо їм довелося довгі роки працювати разом на ниві української науки й культури, в Науковому товаристві ім. Шевченка та в «Літературно-науковому віснику»”*²¹². Як вже принагідно зазначено вище, дослідник фрагментарно

²⁰⁸ Грушевський, “В десятиліття смерті І. Франка. Апостолові праці,” 14.

²⁰⁹ Володимир Дорошенко, “Наукова діяльність Івана Франка,” *Київ* 4 (липень–серпень) (Філадельфія, 1956), 174–182.

²¹⁰ Володимир Дорошенко, “Радянське франкознавство,” *Збірник “Української літературної газети” за 1956 рік*, (Мюнхен: Видання “Українського товариства закордонних студій”, 1957), 29–47.

²¹¹ Володимир Дорошенко, “Страдницький шлях Івана Франка,” *Записки НТШ* 166: Збірник філологічної секції на пошану сторіччя народин Івана Франка (Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1957): 41–43.

²¹² Дорошенко, “Іван Франко і Михайло Грушевський,” *Сучасність* 1 (1962): 16.

вступав у “заочну” полеміку з деякими науково “некоректними” висловами дочки вченого Анни Франко-Ключко, зокрема, про нібито свідомо заподіяну головою НТШ “*кривду*” її батькові, до слова, одному з функціонерів (членів Президії) та чільних науковців того ж таки “*академічного*” Товариства²¹³. В. Дорошенко слушно зазначав, що “*до 1907 року Франко публічно на Грушевського не скаржився, та й ніхто інший про якусь ворожнечу між ними не згадує, крім А. Ключко, тому до її спогадів про взаємини між Франком і Грушевським треба ставитися з великими застереженнями: молода дівчина не могла розбиратися в їхніх стосунках і не одне почуте слово, часом сказане в роздратуванні, брала за чисту монету [...]*”²¹⁴. Принагідно, у полемічно-дискусійних фрагментах пропонованого дослідження, ми вже писали про деякі особливості науково-інтерпретаційних підходів В. Дорошенка до якомога правдивішого висвітлення артикульованої вище проблеми, що, мовляв, помітне охолодження стосунків І. Франка з М. Грушевським було пов’язано насамперед з вольовим рішенням останнього “*перенести*” у 1907 р. “Літературно-науковий вісник” до Києва, а також із загостренням хвороби письменника та іншими супровідними факторами. Тому зупинимось детальніше радше на стисло висловленій ученим *критиці історіографічних позицій І. Франка* крізь призму “сприйняття чи несприйняття” письменником основних положень “Історії України-Руси” М. Грушевського. На схилі життєвого шляху В. Дорошенко стверджував, що визнаний літератор у загальних рисах, поза всяким сумнівом, визнавав ключові тези історичної “*схеми*” вітчизняної історії у концептуально-фактологічній реконструкції М. Грушевського. Варто проілюструвати таке судження промовистим висловлюванням емігранта, котрий, зокрема писав: “Тим часом у Франка не було розходжень із Грушевським на цьому кардинальному пункті, лише у другорядних чи й третьорядних питаннях, як от – норманська теорія, яку відкидав Грушевський, а обстоював Франко, або таке чи інше розуміння скитської чи хозарської доби, старої колонізації, молдавської політики Хмельницького тощо. Але не згоджуючися в цих справах із Грушевським, Франко не заперечував велетенських заслуг історика”²¹⁵. Окрім зазначених проблемних історіософських “моментів”, “*головні точки незгоди*” між двома вченими, за узагальненими аналітичними спостереженнями В. Дорошенка, стосувалися ще “*деяких дрібних питань з історії українського руху 19 віку, себто справ, з приводу яких можлива дискусія, і незгода в поглядах на них це не означає фальшування історії. Та про це радянські наклепники мовчать*”²¹⁶. Оглядач у своїх здебільшого франкознавчих студіях, у яких порушувалася проблема трактування науково-особистісного співіснування

²¹³ Андрій Франко, “Співпраця М. Грушевського та І. Франка в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка,” 37.

²¹⁴ Дорошенко, “Іван Франко і Михайло Грушевський,” *Сучасність* 1 (1962): 36.

²¹⁵ Дорошенко, “Радянське франкознавство,” 38.

²¹⁶ Дорошенко, “Іван Франко і Михайло Грушевський,” *Сучасність* 1 (1962): 20–21.

згаданих Великих Українців у тогочасному (кінець XIX – початок XX ст.) вітчизняному соціумі, змушений був розвінчувати, спростовувати численні ідеологічні кліше та стереотипи, що їх винахідливо, лженауково нав'язували переважно “совєцькі” псевдокритики, прихильники антагоністичного моделювання (з політичним підтекстом) взаємостосунків І. Франка та М. Грушевського. Безпосередній очевидець еволюції взаємин між очільниками НТШ, до слова, колишній голова Бібліографічного бюро та бібліографічної комісії цього Товариства (що співпрацював з І. Франком в її рамках²¹⁷) В. Дорошенко писав: *“Франко, бувши аж до самої хвороби чи, краще сказати, до її кризи, постійним членом виділу (управи) НТШ від філологічної секції, що її очолював до 1913 р., брав діяльну участь у житті НТШ і йшов рука-в-руку з Грушевським. Грушевський з свого боку платив Франкові тією самою монетою”*²¹⁸. Всупереч езуїтським, цинічним інсинуаціям, прихованим тоталітарним настановам щодо політичної доцільності застосування публіцистичної тактики “підміни понять”, пересмикування фактів, “накидання штучних ярликів” (зокрема, “революціонера-демократа” на І. Франка і “буржуазного націоналіста” на М. Грушевського) та ідеологічного “нацьковування” (по смерті Історика) однієї знакової особистості на іншу, не менш видатну постать українознавства В. Дорошенко намагався якомога реалістичніше, “автентичніше” розтлумачити *природу і характер насамперед історіографічних взаємин між обома національними світочами*²¹⁹. За розлогою, політологічно наснаженою, націєцентричною, влучною, блискучою “парафразою” В. Дорошенка (насамперед з теоретико-методологічного погляду “моделювання” концептуального змісту її провідних думок), *“наперекір історичній правді”, “всі ці свої вигадки та наклепи вони [“більшовики”, за дефініцією критика у попередньому абзаці його статті. – А. Ф.] намагаються підтримати висловами самого Франка, свідомо спотворюючи його думки або інтерпретуючи в бажаному собі напрямі його слова, сказані в хвилини хоробливого настрою чи роздратування. Вони навіть силкуються підірвати наукову вагу історичних праць Грушевського, покликаючися на Франкову їх оцінку, що її він висловив в одному з своїх листів до мене, писаному за півроку до смерті (4 листопада 1915 р.). Справді, в цьому листі Франко дуже терпко озвався про історичні праці Грушевського з приводу видаваних «Союзом визволення України» його популярних нарисів української історії. [...] Терпкість і аподиктичність згаданого Франкового вислову пояснюються його тодішнім душевним і фізичним станом. [...] Але більшовикам ідеться не про правду, а про використання Франкового*

²¹⁷ Наталія Рибчинська, “Бібліографічна франкіана Володимира Дорошенка,” *Українське літературознавство. Серія мистецтво* 6 (2006): 121–129.

²¹⁸ Дорошенко, “Іван Франко і Михайло Грушевський,” *Сучасність* 1 (1962): 34.

²¹⁹ Андрій Франко, “Діяльність Івана Франка в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка,” 84–85.

авторитету проти ненависного їм українського національного діяча, президента самостійної української держави. Ми добре знаємо, чого саме вони нападаються на Грушевського. Адже ж як учений він у своїх працях з історії України обстоював самостійність українського історичного процесу та його незалежність від московського. [...] Тому вони і вхопилися за Франків вислів і навмисно його не розшифровують, щоб полишилося враження, що Франко поборює саме тезу Грушевського про окремішність історичного процесу українського народу. Тим часом Франко, що сам був самостійником і під час першої світової війни стояв по стороні центральних держав, ніколи не був і не міг бути герольдом єдності «руського» народу»²²⁰. Делікатне, незручне питання про різновекторне, часом діаметрально протилежне тлумачення “засмальцьованої до дір” Франкової тези про “фальшиві історичні конструкції проф. М. Груш[евського]” (що яскраво, “контрастно”, доволі недоречно “бовваніє” впродовж понад 100 років з часу її написання у згаданому щойно листі письменника до В. Дорошенка від 4 листопада 1915 р.) вже доволі ґрунтовно розроблено в українській історіографії, тому немає сенсу дублювати (“мусувати”) все раніше сказане, повторювати аргументи “теореми”, яку вже “у різний спосіб” довели інші дослідники. Доцільно додати хіба що таке міркування, що оті начебто “одіозні” речення, необережно, емоційно висловлені вже дуже хворим письменником, були інспіровано, зухвало, брутально, спекулятивно “вирвані” численними радянськими франкознавцями та, скажімо із сарказмом, облудними “грушевськофілами” і відвертими “грушевськофобами” з логічного контексту та видавничо-бібліографічного підтексту епістолярного послання, позаяк, за ретроспективними рефлексіями-споминами безпосереднього “фігуранта” листа – В. Дорошенка, “він [Іван Франко. – А. Ф.] звертався через мене до Союзу визволення України [далі послугувуватимемося його аббревіатурою: СВУ. – А. Ф.] з проханням видати його німецькі переклади Шевченкових поезій”²²¹. Мовилося, вочевидь, про те, що фізично недужий, морально пригнічений, розтривожений, *фігуально висловлюючись*, екзистенційно самотній чоловік “на межі Буття”, “усіма покинутий” напризволяще (через об’єктивні та суб’єктивні обставини у розпал Першої світової війни, в часи російської інвазії нікого з членів *найближчої*, доволі “розгалуженої” родини вченого не було в його домі) І. Франко так гостро, роздратовано, емоційно нестримано, дещо “розхристано, відчайдушно” висловився “на адресу” М. Грушевського насамперед (хоча і не тільки) тому, що СВУ надав “конкурентну” перевагу у видавничій “черзі” публікації (власним “накладом”) *спершу* історичним працям значно молодшого, фінансово забезпеченого колишнього вже керівника НТШ (що перебував у нормальному фізичному стані), а не геніальним творінням Кобзаря у німецькомовному

²²⁰ Дорошенко, “Іван Франко і Михайло Грушевський,” *Сучасність* 1 (1962): 16, 18–20.

²²¹ Там само, 18.

перекладі під редакційною “орудом” матеріально зубожілого, хворого письменника²²², якому залишалися лічені “смеркальні”, “страдницькі” дні життя...

Одним із перших в українській історіографії з присутнім аналізом Франкової критичної “рефлексії” фундаментальних історичних праць М. Грушевського виступив на науковій “авансцені” молодий діаспорний дослідник, неодноразово згаданий вище Л. Винар (на початку 1957 р. йому виповнилося 25 років), згодом автор численних основоположних праць з грушевськознавства, засновник (1963) і незмінний головний редактор упродовж понад 40 років поважного закордонного українознавчого видання “Український історик”, один із фундаторів та керівників (з 1981 р.) Українського історичного товариства у США²²³. Вже у третьому “абзаці” першої сторінки дослідження “Історичні праці Івана Франка” (Мюнхен, 1957) (у його своєрідній преамбулі) учений зауважив: “Як не дивно, але значна частина історичних праць Франка була своєрідною антитезою й науковою критикою історичних синтетичних студій проф. Грушевського. Хоч Франкові висновки не завжди правильні, його праці є цікавим і цінним надбанням української історіографії”²²⁴. Відтак, вже на наступній сторінці (після переліку, на суб’єктивний погляд критика, основних історичних праць письменника), оглядач зробив такий проміжний висновок: “В основному Франко старався полемізувати на академічному рівні з проф. Грушевським відносно деяких спірних питань української історіографії, як також доповнити джерелами”²²⁵. Одразу ж наголосимо на тому, що ми погоджуємося з багатьма “вислідами” текстологічно аргументованих думок Л. Винара. Варто згадати хоча б про цікаві, концептуальні спостереження, “пропозиції” та “доповнення” Л. Винара стосовно з’ясування проблеми розширення (чи то пак “експансії”) української колонізації на захід Європи в XI–XVI ст., зокрема, під час його розгляду тексту глави VIII першого розділу Франкових “Причинків...”

²²² Андрій Франко, “Іван Франко як дослідник-текстолог, редактор і творчий ретранслятор Шевченкового поетичного слова,” *Тарас Шевченко: Апостол правди і науки: Мат-ли Міжнарод. наук. конф.* (Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2015), 276–294; Андрій Франко, “Франків «Кобзар» (до сторіччя виходу в світ «Кобзаря» Тараса Шевченка за редакцією Івана Франка),” *Визвольний шлях: Суспільно-політичний, науковий та літературний місячник*, 61, кн. 3 (720; липень–вересень) (Київ; Лондон: Українська Видавнича Спілка ім. Юрія Липи, 2008): 107–116.

²²³ Любомир Винар, *Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток*. Українське історичне товариство; Фундація ім. О. Ольжича (Київ, 1998), 1–216; Винар, *Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка: 1892–1934*, 1–384; Винар, “Михайло Грушевський і Загальні Збори НТШ в 1913 р.,” 64–81; Wynar, *Mykhailo Hrushevsky: Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography*, 1–25; Винар, “Недрукований лист В. Липинського до М. Грушевського в справі загальних зборів НТШ в 1913 р.,” 111–114; Винар, “Наукове Товариство ім. Т. Шевченка і Михайло Грушевський,” 37–60; Любомир Винар, “Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії (3 нагоди 125-ліття народження),” *Український історик* 28–29 (1991–1992): 13–53.

²²⁴ Винар, “Історичні праці Івана Франка,” 48–49.

²²⁵ Там само, 50.

під назвою “Східні й західні межі України в XI–XII вв.”: “Франко, мабуть, забув згадати про лист Жигмонта Августу (1520–1572) до своєї матері королеви Бони, що був писаний українською мовою. Це свідчить про неабиякий вплив української культури на краківському дворі ще в XVI ст.”²²⁶. Не можна не погодитися з Винаровою тезою, мовляв, “Франків переклад історичного оповідання Геродота про скитів належить до найкращих українських перекладів”²²⁷. Власне такий висновок сучасного історика поліфонічно співзвучний з обґрунтованими відповідними констатаціями автора пропонованої розвідки²²⁸. Солідаризуємось також з таким висловом діаспорного науковця: “Думаємо, що студії І. Франка над першим українським літописом актуальні по сьогоднішній день”²²⁹. Ретельний критик, який слушно називав видатного літератора істинним знавцем історії Галичини XIX ст., вірно зазначив, що “всі ці завваги Франка дуже важливі для дослідника культурно-політичної історії XIX ст.”²³⁰. Посутнім варто визнати аналітичне судження науковця про те, що поет, лінгвіст І. Франко, фахово помітивши “віршову форму” “найстаршого літопису”, “реконструював віршами епізод про напад печенігів на Київ 986 як зразок найстаршої української народної пісні”²³¹. До, слова в нашій статті вже мовилося вище про позитивний огляд З. Кузеля (вміщений у славістичному польському виданні “Rocznik Slawistyczny” (№ 6, 1913)) Франкової публікації про цей історичний “епізод” під оригінальною назвою “Печеніги під Києвом 968 р. (Найстарша українська народна пісня)”. На обґрунтовану думку Л. Винара, що є “суголосною”, консолідованою з поглядом автора пропонованої статті²³², І. Франко, справді, не сприйняв “на віру” “неясну” і “неправдиву” характеристику історичної постаті його колишнього наставника в юнацькі та молодечі роки М. Драгоманова та “змалювання” взаємин останнього з тогочасними провідними українськими діячами, а також дещо неточне зображення деяких фактологічно-історіософських деталей стосовно трактування діяльності В. Антоновича та суперечливих висновків про значення П. Куліша в українському відродженні, що їх подав М. Грушевський в російськомовному виданні п. н. “Очерк...”²³³. Видається доцільним зазначити, що в доволі короткому огляді другого і третього розділів Франкової праці під назвами «Дещо про хозар» і «Брунон із Квербурга, гість Володимира Великого в 1007 р.» критик виявив себе кваліфікованим, фаховим аналітиком-

²²⁶ Винар, “Історичні праці Івана Франка,” 54.

²²⁷ Там само, 51.

²²⁸ Андрій Франко, “Діяльність Івана Франка в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка,” 85–86.

²²⁹ Винар, “Історичні праці Івана Франка,” 54.

²³⁰ Там само, 57.

²³¹ Там само, 53.

²³² Андрій Франко і Оксана Франко, “Іван Франко і Михайло Грушевський. До питання про співпрацю в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка,” 12–13.

²³³ Винар, “Історичні праці Івана Франка,” 56–57.

історіографом. Посутнім, доволі ґрунтовним є фактологічно-текстографічний розгляд, що його подав закордонний історик, “контенту” п’ятого розділу монографічної праці І. Франка під найменуванням “Придунайські скіфи в IV–XII вв.”, а також його цікава, доволі лаконічна історико-джерелознавча “рецепція” принципового питання стосовно адекватного висвітлення деяких важливих аспектів тематичного блоку “політики” “козацького гетьмана” Б. Хмельницького. Видається дуже доречним висновок сучасного “обсерватора”, що текст згаданої щойно п’ятої частини оглядової праці письменника має всі підстави повноправно, закономірно увійти в хрестоматійні “аннали” вітчизняної історіографії насамперед Франковим “перекладом візантійських джерел, що характеризують тодішню внутрішню і зовнішню політику Візантії”²³⁴. Водночас необхідно зауважити, що модерні історики нині більш критично, прагматично, з певним “раціональним” скепсисом ставляться до загального “масиву” візантійських відомостей про “скіфів”, оскільки під цією термінологічно-понятійною назвою “виступають” на історичній “сцені” як воїни князя Святослава Ігоревича, так і “репрезентанти” інших східноєвропейських народів²³⁵. Вважаємо, що І. Франко, на відміну від М. Грушевського, обстоював слушну наукову диспозицію, мовляв, Б. Хмельницький ще на початку 1648 р. (а не всередині чи наприкінці того ж таки року) був свідомий своєї історичної місії як очільника національно-визвольних змагань (тут наш погляд та Винарова думка про “визвольницьку ідеологію” Провідника на початку революції “збігаються” у трактуванні цього заплутаного історіософського нюансу)²³⁶. Спостережливий критик також слушно, на наше глибоке переконання²³⁷, визнав шостий розділ Франкової праці “про русинів у Трансільванії” великим внеском в історіографічну науку²³⁸. Справді, “Причинки ...” І. Франка майже в усіх розділах та в окремих параграфах збагатили у ключових питаннях українську історіографію.

Водночас варто акцентувати увагу на тому, що доволі дискусійними, децю суперечливими та стереотипними можна охарактеризувати чимало висловлювань Л. Винара, зокрема, не зовсім об’єктивною, адекватною видається його теза про те, що під час загалом дуже схвального стислого Франкового текстологічного розгляду (у главі IX першого розділу під назвою «Культура князівських часів») зображеного Істориком (у третьому томі “Історії України-Руси”) суспільно-політичного ладу та матеріально-побутового стану населення галицько-волинської держави (XI–XII ст.) І. Франко, мовляв, лише “доповнює Грушевського головно в інтерпретації пам’яток художньої

²³⁴ Винар, “Історичні праці Івана Франка,” 60.

²³⁵ Савчук, “Історичні праці Івана Франка,” 60.

²³⁶ Винар, “Історичні праці Івана Франка,” 55–56.

²³⁷ Андрій Франко, “Науково-видавнича діяльність І. Франка в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка,” 51–52.

²³⁸ Винар, “Історичні праці Івана Франка,” 62.

літератури того часу”²³⁹. Насправді ж, рецензент зробив “тонкі”, фахові, джерелознавчі, доволі серйозні, істотні, сказати б, “предметні закиди” на “історіографічну адресу” автора щодо невірної характеристики та неточної описової “дефініції” тематичного змісту деяких “хронік”, “пандектів”, повістей, легенд та “житій”, подаючи, зокрема, в просторій посторінковій примітці щойно згаданої глави IX довідково-“структуротвірне”, класичне роз’яснення про “Четві-Міней” (“два роди Міней”) “в старій Русі”²⁴⁰ – церковно-релігійні збірки житій святих, переказів та повчань, що були складені за порядком днів кожного місяця (які, до слова, виникли у Візантії в IX ст., а на етнографічних теренах України з’явилися в XI ст.).

Доречно зазначити, що доволі “нетривкою” і теоретично “умоглядною” та дискусійною в історіографічному сенсі висвітлення питання у далекому вимірі вивчення проблеми “бачиться” нам “рефлексія” Л. Винара про географічне розселення антів на старовинній історичній мапі, яку деякі визнані сучасні історики ставлять під великий сумнів. На противагу аргументованим здогадам-припущенням І. Франка, що подавав тези Йордана з “оригінального” тексту його праці “De bello Geltico” про “геополітичне” місцезонашування антів між Дністром і Дунаєм, діаспорний дослідник принципово обстоював диспозицію М. Грушевського в “тлумаченні” цього аспекту, ілюструючи його думки про антів під таким кутом зору, що нібито “більшість істориків, з Момзенем включно, приймає варіант деяких рукописів «а Danastro ad Danaprim» – себто оселі антів простягалися між Дністром і Дніпром, а не між Дністром і Дунаєм”²⁴¹. Нагадаємо, що вище вже було стисло “зафіксовано” нашу думку про такий собі “дедуктивно-умоглядний”, вочевидь, помилковий висновок американського та українського “обсерватора”, його надто вже однозначне, “приватне” судження-тлумачення про те, що нібито модерні (станом на 1957 рік – час публікації Винарової статті) авторитетні критики, історіографи “норманської гіпотези” стояли на боці її відвертого “антагоніста” М. Грушевського, а не І. Франка в інтерпретації цього контроверсійного історичного питання (“антинорманістами”, за висловом діаспорного науковця, також були видатні вітчизняні історики, вчені старших поколінь М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, Д. Багалій). Хибним, на погляд автора пропонованої праці, є також (принагідно фігуруючий вище) достеменно, принаймні археографічно та концептуально, чітко, послідовно, правомірно не доведений рецензентом “вислід” про те, що, мовляв, “гіпотеза І. Франка” про хрещення Володимира Великого в Корсуні “відбігає” (тобто суперечить, істотно віддаляється) від нібито утвердженої, панівної “версії” в “сучасній [себто тогочасній. – А. Ф.] українській історіографії”, що ця

²³⁹ Винар, “Історичні праці Івана Франка,” 55.

²⁴⁰ Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 441–442.

²⁴¹ Винар, “Історичні праці Івана Франка,” 51.

епохальна, релігієцентрична подія відбулась буцімто в іншому місці (за твердженням М. Грушевського, в Києві чи Василькові) “якось непомітно 987 року”²⁴². Насправді ж, ще раз цілеспрямовано, принципово загостримо увагу на дійсно *модерному трактуванні* зазначеного важливого аспекту, переважна більшість новітніх авторитетних оглядачів щойно окресленого питання якраз схиляється до Франкової інтерпретації цієї, виразно історіософської, проблеми. Щодо упорядкування науково-джерельного апарату статті варто неодмінно зазначити, що Л. Винар з якихось причин, на жаль, *не подав* посторінкових “покликань” на цитовані в основному тексті його оглядової розвідки численні уривки з рецензійної праці І. Франка. Доволі слушною, проречистою є завершальна, узагальнююча констатація Л. Винара: “*Франко, хоч не був професійним істориком, проте був ознайомлений дуже докладно з історичними джерелами і літературою. З-під його пера вийшла ціла низка цінних історичних розвідок, що значно збагачують нашу історіографію і запевняють І. Франкові належне місце між українськими істориками*”²⁴³. У дискусійній площині об’єктивного розгляду проблеми повноцінного визнання феномену наукової діяльності І. Франка як неординарного історика, автора ґрунтовних історичних праць і генератора новаторських історіографічних концептів та історіософських ідей, фахового критика основних історичних праць М. Грушевського ми не можемо погодитися в “парадигмальному” сенсі у певних аспектах (але не в усіх нюансах) з доволі стереотипною, дещо упередженою і категоричною в оцінних судженнях думкою (як віддзеркалення-“рефрену” вже традиційного, доволі хибного, на наше переконання, погляду) про нібито маргінальну, “допоміжну”, другорядну роль письменника у рецепції історичного літописання М. Грушевського, що її солідарно висловив “в унісон” численним “патентованим” знавцям цього контroversійного питання неодноразово згаданий вже вчений В. Тельвак. Талановитий дрогобицький дослідник, *стисло* аналізуючи історіософські здобутки Історика і Письменника у порівняльно-аналітичній царині висвітлення “розбору” тексту Франкових “Причинків...” у зазначеній праці діаспорного науковця, доволі безапеляційно, не зовсім науково коректно, дещо категорично стверджував, що, мовляв, “*Л. Винар дійшов висновку, що М. Грушевський, як професійний історик, все ж ближче знаходився до наукової істини, аніж І. Франко. Натомість останній, як видатний майстер слова та досвідчений перекладач, слушно критикував стилістику наукових праць М. Грушевського та деякі переклади історичних джерел, якими насичені перші томи “Історії України-Руси*”²⁴⁴. Уважно, адекватно прочитавши кожний рядок розвідки закордонного вченого (зокрема, відповідний фрагмент на с. 48–49), ми не можемо солідаризуватися з таким

²⁴² Там само, 52–53; Савчук, “Історичні праці Івана Франка,” 60.

²⁴³ Винар, “Історичні праці Івана Франка,” 63.

²⁴⁴ Тельвак, “Взаємини Івана Франка та Михайла Грушевського в історіографічній традиції,” 51–52.

дещо “несиметричним” (не зовсім відповідним з “духом і літерою” тексту “оригіналу”) інтерпретаційним висновком його молодшого колеги з “цеху” (в інтелектуальному часопросторі) історичних досліджень. Згаданий щойно сучасний український (дрогобицький) історик, мабуть, щиро намагався досягти “гнучкого” компромісу в обережному, на його “гіпотетичний” погляд, “збалансованому поясненні” незручного питання, а за нашими ретельними спостереженнями, – в такому собі “дедуктивно-схематичному”, на жаль, вже традиційно однобокому, дещо спрощено-примітивізованому, доволі стереотипному трактуванні цієї “дражливої”, дискомфортної проблематики, що є, вочевидь, цілком усвідомлено колективно, “суголосо” “заангажованим” у певному річизні інтерпретативного виміру консолідованого тлумачення контрверсійного дослідницького аспекту деякими згуртованими представниками доволі монолітної “корпорації”-“гільдії” істориків-грушевськознавців, які, мабуть, ревно “зацікавлені у захисті честі мундиру”, скажімо щиросердно, з доброзичливою, іронічною посмішкою, від уявних, фантомних, віртуальних “зазіхань” окремих істориків-франкознавців, філологів, письменників на нібито занадто широке впровадження у публічний простір незалежної, реалістичної, оригінальної, *дещо альтернативної візії-інтерпретації* (у специфічному, доволі об’єктивному викладі-рефлексії І. Франка) основних праць з історичної спадщини визнаного академічного Вченого, державно-політичного діяча М. Грушевського, високий, непохитний національний авторитет якого в усталеній (особливо в часи Незалежності нашої Вітчизни) суспільно-інтелектуальній opinio як “всеукраїнського батька історії”, *чітко констатуємо*, не “підлягає” жодному неправомірному сумніву чи будь-якій недоречній, недоброчесній, антинауковій “ревізії”-дискредитації! *Поряд із численними конструктивними, критичними зауваженнями і порадами І. Франко, що виявив себе непересічним істориком, публічно пропонував власну історіософську візію інтерпретації ключових проблем української історії.* Варто особливо наголосити на тому, що ще й до нашого часу не надто розлога стаття Л. Виняра, як це не парадоксально звучить (з моменту її публікації минуло вже понад 60 років), залишалася найкращою, “найоптимальнішою” щодо конструювання лаконічного, влучного “стилю” та стосовно науково-джерельної “якості” чітко окресленої “точкової схеми” критичного аналізу Франкової рецепції основних історичних праць М. Грушевського, хоча *деякі* висновки автора є “застарілими”, сумнівними, хибними (що не вписуються в “матрицю” сучасної історіографії), загалом дещо поверхово-оглядове, побіжне висвітлення порівняльно-текстологічних дискусійних “моментів” є переважно вибіркоким, не достатньо вичерпним (точніше кажучи, дуже неповним, подекуди надто *стислим*, інколи навіть дещо “сирим”), друкований “обсяг” статті становить менше 16 сторінок “середньостатистичного” книжкового поліграфічного формату, а безпосередній, у певних аспектах розгляду виокремлений, текстологічний аналіз (зادля з’ясування найбільш “контрастних”, дискусійних, контрверсійних “точок”

концептуального “дотику” Франкового “сприйняття” основних історичних праць М. Грушевського) займає лише близько 12 сторінок. Ясна річ, достовірний, складний історико-компаративістичний, інтертекстуальний аналіз Франкових “Причинків...” та численних історичних досліджень ученого, що потребує порівняльного, подекуди і більш просторого цитування джерел, науково-творчого концептуального викладу на новітній теоретико-методологічній основі та серйозних парадигмальних зміщень і розставлення чітких акцентів ув адекватній оцінці історіографічного внеску І. Франка, потребує більш посутнього, справді, ґрунтовнішого, всеохоплюючого, модерного висвітлення. В цій площині дискурсу доречно, мабуть, згадати про яскраву, проречисту, настановчу, новітню, програмну філософсько-світоглядну сентенцію відомого митця Р. Кіся: *“Нам конче потрібно сьогодні напружено вибудовувати (конструювати на рівні нових епістем, нових парадигмальних зрушень, нових способів бачення і тлумачення, нових дискурсивних стратегій, нових когнітивних стилів, врешті-решт зовсім нового досвіду) саме перспективну, а не ретроспективну візію нашого новоукраїнського світу”*²⁴⁵. Щиро сподіватимемося на те, що пропоноване на широкий розгляд інтелектуальної читацької аудиторії наше розлоге порівняльно-аналітичне дослідження, яке покликане значною мірою заповнити цю прогалину (“лакуну”) у вітчизняній історіографії, допоможе з’ясувати (на жаль, ще й досі) *риторичне запитання*, яке ж саме, “артикульоване” Л. Винарем, *“належне місце між українськими істориками”* (першорядне чи другорядне, а може, “проміжне”?!), заслужив (чи то пак добродісно “вистраждав”) на історіографічному Олімпі І. Франко своїми ґрунтовними історико-джерельними працями?!

Типологічно багато в чому схожою зі “схемою” розгляду Л. Винара доцільно, на наше переконання, вважати історіософські способи і “манери” (щоправда, більш категоричну і “різку”, ніж у попереднього вченого) висвітлення О. Домбровським Франкової “перцепції” основних історичних праць М. Грушевського, яку дослідник у різному пропорційному співвідношенні науково-джерельно та методологічно артикулював у низці своїх публікацій (більшість назв яких “віддзеркалено” у бібліографічному сегменті нашого дослідження). Окрім представленого критиком загалом об’єктивного зображення доволі суголосного, співзвучного концептуального “ставлення” І. Франка та “автохтоніста” М. Грушевського до *проблеми антів* у вітчизняній історії (на порівняльному розгляді якої крізь призму історіософського позиціонування у цьому питанні з боку двох Великих Українців уже було сфокусовано вище значну увагу), діаспорний учений піддав посутньому, вираженому, доволі реалістичному критичному аналізу “*антинорманську теорію*” “*з перспективи ранньої історії України в М. Грушевського*”, а також подав “*критичні заваги І. Франка до «Історії» М. Грушевського*”. Науковець зробив слушний висновок, що,

²⁴⁵ Кісь, *Фінал третього Риму. Книга друга. Остеронь Азіопи*, 133.

розширюючи дослідницькі “горизонти” української історіографії, “обидві ті великі постаті доповнювали одна одну на полі української науки [...]”²⁴⁶. До слова, інший відомий діаспорний історик, професор Українського вільного університету в Мюнхені, дійсний член НТШ М. Андрусак (1902–1985) “в унісон” О. Домбровському, аргументовано зазначав, розвинувши згадану щойно тезу, що в багатьох аспектах доволі безкомпромісна, конструктивна, науково-творчо коректна Франкова критика “Історії України-Руси” надала імпульс розгортанню широкої дискусії навколо основних проблем української історіографії. Діаспорні вчені не лише констатували слушність “симетричних”, схожих історичних поглядів І. Франка та М. Грушевського на певні події вітчизняного “літопису”, але й акцентували увагу на виокремлених, “базисних” історіографічних, публіцистичних, інтелектуальних “точках опори” їхньої творчої спадщини, що, зазнаючи креативного взаємовпливу і взаємозапозичення, обопільно утворили ідеологічне підґрунтя модерної України²⁴⁷. У конспективно-оглядових “рамцях” немонографічного формату нашої статті видається доречним узагальнено зазначити, що один із чільних “фігурантів” нашої розвідки, закордонний дослідник, поважний, авторитетний історик О. Домбровський, попри його великі, безсумнівні заслуги на ниві української історіографії, на нашу думку (після ретельного, неупередженого прочитання основних його праць з окресленої вище тематики), інколи безапеляційно, не завжди вдаючись до глибокого, достовірного, “стрункого” порівняльно-текстологічного аналізу, подекуди несправедливо применшував, недооцінював, насамперед у своїх висновках (ба навіть, певною мірою, маргіналізував), роль І. Франка як історика²⁴⁸ (як, до речі, і переважна більшість грушевськознавців, франкознавців, історіографів), як, справді, фахового, сумлінного критика історичних праць непохитного, незаперечного авторитета, історика № 1 в українській історіографії М. Грушевського. Хоча в окремих “уступах” своїх франкознавчо-грушевськознавчих досліджень з “ранньої історії України” діаспорний історик у деяких аспектах розгляду доволі слушно, щоправда, водночас і подекуди суперечливо констатував (висловлюючись дещо контroversійно, непослідовно, інколи неоднозначно, не чітко формулюючи думку в межах одного сенсоутворюючого “абзацу”, вступаючи у певне концептуальне протиріччя з артикульованими раніше власними принциповими тезами-твердженнями): “Методологічна сторінка праць Грушевського, включаючи його обширний курс «Історії України-Руси» залишає багато до побажань. Його «Історія» – це, хоч як воно, може, на перший погляд, парадоксально звучить, історична синтеза [...] аналітичного характеру. Зовсім інша справа підходу нашого історика до історичних постатей. [...] Як бачимо

²⁴⁶ Домбровський, “Критичні завваги І. Франка до «Історії» М. Грушевського,” 130.

²⁴⁷ Андрусак, “Іван Франко та історичні концепції Михайла Грушевського,” 103–116; Тельвак, “Взаємини Івана Франка та Михайла Грушевського в історіографічній традиції,” 51.

²⁴⁸ Домбровський, “Критичні завваги І. Франка до «Історії» М. Грушевського,” 122–131; Домбровський, “Відношення Івана Франка до проблеми античної історії,” 134–137.

з вище наведеного, Франко поробив у своїх «Причинках» деякі слушні завваги відносно праць Грушевського і виказав свою безсумнівну вартість як перекладчика деяких розділів Геродотової «Скитії» в аспекті мови й стилю, але з другої сторони, як критик станув віч-на-віч з істориком такої мірки, що автор «Історії України-Руси». Витончений змісл історичної критики, феноменальне вміння аналізувати історичний процес у цілості й його поодиноких фазах, подіях і фактах у подробицях, багатство й ясність історичної думки, реальна база дослідів у економічно-соціологічно-культурному аспекті й впливаючі з того вдалі концепції та незрівняний ґеній уміння охоплення величезного джерельного матеріалу й літератури предмета, впорядкування того матеріалу й дослідження – це прикмети автора «Історії України-Руси». Отже, Франко тут і там у подробицях має нераз рацію, але при конфронтації з більшими проблемами й концепціями історичної науки далеко не додержує кроку Грушевському. Бо один був поет, письменник, літературознавець, а другий – історик величезного формату»²⁴⁹. Така загалом позитивна, яскрава, правдива (хоч і дещо суперечлива) характеристика наукових «чеснот» та великих, непроминальних досягнень М. Грушевського як фундаментального історика не викликає суттєвих сумнівів і заперечень, однак надто вже суб'єктивне, контрастне, «неспівмірне», нівелююче, «зашорене змалювання» такої собі «вторинної», «похідної» ролі Івана Франка-неісторика на тлі «історичного титана» не витримує жодної критики. *Отож*, як виразно бачимо, сучасник І. Франка В. Дорошенко (щоправда, меншою мірою, аніж науковці, «представлені» нижче), переважно закордонні україністи, зокрема, діаспорні історики старшого покоління, насамперед О. Домбровський, Л. Винар (певною мірою), М. Андрусак (лише подекуди, в окремих аспектах розгляду проблеми) і деякі їхні послідовники та інші дослідники перебували, висловлюючись метафорично, у такому собі «фарватері» (руслі, річищі, «прокрустовому ложі») дещо стереотипного мислення (хоча і в його «надрах» безперечно також наявні істотні «раціональні зерна»), мовляв, прижиттєвий класик української літератури І. Франко не був (за освітою та за основним напрямом академічної діяльності) фаховим, «базовим», «професійним» істориком, закономірно, яскраво виявивши себе на науково-культурологічному «небосхилі» насамперед як письменник, поет, літературознавець. «Змагаючись» науково-публіцистично в «інтерактивному мовленні» та у позачасовому «мисленні», «солідаризуючись» між собою (переважно «заочно») у типологічно схожому трактуванні багатьох зазначених вище питань, згадані авторитетні критики віддавали належне, здебільшого, якщо можна так висловитися, суто філологічно-етнологічній, мовознавчо-стилістичній, перекладацькій, джерелознавчо доповнюючій стороні («іпостасі») історичних дослідів та пошукувань І. Франка, визнаючи заслуги Вченого насамперед як

²⁴⁹ Домбровський, «Критичні завваги І. Франка до «Історії» М. Грушевського», 130.

досвідченого археографа, лінгвіста, перекладача, письменника щодо його рецепції історіографічних концепцій М. Грушевського.

Автор пропонованої на розгляд інтелектуального читача історико-компаративістичної праці *намагався* крок за кроком, доброчесно, “самодостатньо”, виважено, безпристрасно, об’єктивно, якомога науково коректніше, зосередившись насамперед на “прозорому”, правомірному герменевтично-текстологічному, історіографічному та історіософському студіюванні – такому собі “*повільному прочитанні*” рецензійного дослідження (та *вибірковому* співставленні «Причинків...» з відповідними фрагментами основних історичних праць М. Грушевського), послідовно, системно розібрати на складові “атоми і молекули” монографічну працю І. Франка “Причинки до історії України-Руси. Часть перша”. Ми щиро прагнули об’єктивно віддзеркалити, “відтворити” (уникаючи вульгарного тону образ, натяків, непристойної антинаукової лексики, ненормативних, етично недоречних виразів на адресу “опонентів”, фактологічних, неправомірних пересмикувань і маніпуляцій), розглянути якщо не всі, то переважну більшість ключових аргументів “*pro*” (“за”) і “*contra*” (“проти”) в історіографічному творі І. Франка. Автор новочасного дослідження зробив спробу багатoshарового, мультимірного, різнопланового дослідження тематично окресленої проблеми, незалежно від доволі ґрунтовного, хоча переважно фрагментарного, вибіркового порівняльно-критичного, але загалом, справді, неповного, не достатньо вичерпного висвітлення та дещо суб’єктивного, суперечливого в окремих, важливих, принципових оцінних твердженнях, *аналізу*, що його підготували до друку й оприлюднили авторитетні науковці: фігуруючі вище сучасник І. Франка В. Дорошенко (меншою мірою), діаспорні вчені Л. Винар, О. Домбровський, а за ними (себто, переважно *взоруючись* на їхні концептуально-історіософські “орієнтири”) насамперед І. Гирич, В. Тельвак, Г. Бурлака (до певної міри) та інші, гідні уваги, вітчизняні та закордонні історики та літературознавці. Щоправда, в обмеженому форматі нехай і розлогої, але все ж таки статті (в науковому збірнику) видається нереальним залучити *всі* глибоко досліджені нами аспекти надзвичайно ретельного порівняльно-текстологічного, практично майже посторінкового, аналізу рецензійної історіографічної праці письменника, які автор представленої розвідки подасть неодмінно в повному обсязі у своїй монографії про Івана Франка як академічного вченого, що незабаром вийде у світ. До слова, В. Дорошенко, Л. Винар і В. Тельвак, на наш суб’єктивний погляд, порівняно з іншими згаданими вище “спеціалістами” з вивчення цієї тематики, виявили обережне, доволі помірковане “ставлення” до розгляду непростой проблеми, застосували більш раціональні наукові підходи до толерантнішого, “гнучкішого”, менш емоційного висвітлення розгляду проблеми, дотримуючись більш поважного, спокійного “тону і тональності” висловлювань та конструктивнішого, більш виваженого формулювання концептуальних дефініцій та висновків. В. Тельвак, зосередившись у декількох цікавих, інформативно-джерельних,

фахово написаних статтях, згаданих вище у посторінкових примітках, на висвітленні взаємин Івана Франка та Михайла Грушевського в історіографічній традиції, намагався, за нашими ретельними спостереженнями, вдало обравши безпрограшну, вигідну, “вичікувальну” стратегічну позицію “стороннього оглядача”, “верховного, незворушного арбітра над подіями”, як правило (хоча є і зазначені вище винятки з нього), уникати різких, категоричних, ризикованих оцінювальних суджень, кваліфіковано подаючи (“констатуючи”) переважно стан “відображення” або “віддзеркалення” науково-джерелознавчого вивчення проблеми іншими дослідниками (що засвідчено також і в назві теми деяких його розвідок), покликаючись переважно на їхні висновки, акцентуючи увагу на питаннях розширення академічних “обріїв” вивчення “тонкого” питання співпраці поміж обома видатними вченими. Зокрема, він висловлював поради щодо ґрунтовнішого, більш раціонального залучення “замовчуваної раніше різноманітної за формами та жанром франкіани М. Грушевського” до джерельно-фактологічного “контенту дискурсу” та обґрунтовував доцільність дослідження-“синтезу” цікавих аспектів причинно-наслідкового взаємозв’язку і мотивації виникнення конфліктних ситуацій, нешаблонних психологічних нюансів “співжиття” в єдиному науково-культурологічному “часопросторі” (зокрема, стосовно непростого співіснування вчених в академічному колективі), подаючи під іншим ракурсом бачення альтернативні, нестандартні теоретико-методологічні підходи та шляхи висвітлення драстичного питання, пропонуючи, наприклад, “поглянути на проблему з позицій методологічних настанов конфліктології та психології творчих стосунків”²⁵⁰. Варто водночас віддати належне фаховому, майстерному, чіткому, виразному, сказати б, “науково-лаконічно вичерпному”, одним словом, лапідарному “стилю” послідовного, академічного авторського аналітичного висвітлення у цілісній серії або циклі праць згаданого щойно відомого грушевськознавця, присвячених дослідженню науково-творчої рецепції (в тому числі і студіюванню рецензування) творів М. Грушевського (насамперед багатотомової “Історії України-Руси”) у польській (кінець XIX – початок XX ст.), російській (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.), а також марксистській (перша третина XX ст.) та діаспорній (40–80-ті рр. XX ст.) історіографії. Дрогобицький учений є автором досліджень, у яких висвітлено проблематику питань львівської історичної школи М. Грушевського (у співавторстві з В. Педичем)²⁵¹, теоретико-методологічних підстав його історичних поглядів, української історичної науки на сторінках часопису “Kwartalnik Historyczny”²⁵² та чимало інших тематичних аспектів. Автор пропонованої на розгляд статті послуговувався під час її

²⁵⁰ Тельвак, “Взаємини Івана Франка та Михайла Грушевського в історіографічній традиції,” 57.

²⁵¹ Тельвак і Педич, *Львівська історична школа Михайла Грушевського*, 1–440.

²⁵² Віталій Тельвак, “«Kwartalnik Historyczny»: феномен інституції (кінець XIX–початок XX ст.),” *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки* 1 (2005): 317–332.

написання багатьма працями В. Тельвака (*“рівно ж”* як і солідними науковими творами І. Гирича, про великі академічні, видавничо-організаційні здобутки котрого більш посутньо мовитиметься нижче), насамперед дослідженнями, в яких дрогобицький історик наполегливо студіював творчу спадщину Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.), суперечливі аспекти *“польської грушевськiяни”* (кінець XIX – початок XX ст.), порушував контрверсійні питання проблеми *“Франко – Грушевський”* в українській історіографії. До того ж, Ваш покірний слуга добре обізнаний з публікаціями науковця про неодноразово згадану вище *“малознану німецькомовну працю Михайла Грушевського”* під риторичною назвою *“Ist die Geschichte des ruthenischen Volkes geschrieben oder noch nicht?”* (*“Чи вже написана історія русинського народу, чи ще ні?”*) (Інсбрук, 1908)²⁵³. Серед *основних, центральних дослідників* важливих питань, окреслених у назві теми нашого дослідження, варто неодмінно виокремити колоритну, непроминальну персоналію *провідного грушевськoзнавця, визнаного історика-українознавця І. Гирича*. Ми звернули особливий полемічний погляд на контрверсійні, *“перехресні”*, промовисті, *“показові”* фрагменти відповідних праць цього науковця, розлогі уривки яких уже неодноразово цитувалися в різних контекстах у пропонованій розвідці, ось чому немає сенсу повторювати висловлені тези. Незважаючи на подекуди гостропубліцистичні критичні зауваження, окремі концептуальні *“закиди”* та *дискусійні* твердження, висловлені посутньо, неупереджено, доброзичливо (поряд із багатьма виразно позитивними судженнями) *“на адресу”* І. Гирича, варто неодмінно визнати одну з чільних, структуротвірних, визначальних ролей у розвитку модерного грушевськoзнавства, яку відіграє цей невтомний учений, автор (частково зазначених вище у бібліографічному корпусі нашої статті) ґрунтовних досліджень *“Франко і Грушевський: спроба об’єктивної характеристики”* (Київ, 2010; у співавторстві з Г. Бурлакою), *“Грушевський Михайло Сергійович”* (у першому томі Франківської енциклопедії, Львів, 2016; у співавторстві з Г. Бурлакою), *“Михайло Грушевський та Іван Франко: громадське і приватне”* (Дрогобич, 2007; *див.* також електронну версію розвідки на персональному сайті історика), *“Іван Франко на сторінках щоденника Михайла Грушевського 1904–1910 рр.”* (Дрогобич, 2007; у співавторстві з О. Тодійчук), *“М. Грушевський та І. Франко: єдність протилежностей”* (Київ, 2006)²⁵⁴, а також праць, оприлюднених у фаховому виданні *“Український історичний журнал”*,

²⁵³ Тельвак, *“Малознана німецькомовна праця Михайла Грушевського,”* 681–701.

²⁵⁴ Ігор Гирич, *“М. Грушевський та І. Франко: єдність протилежностей,”* *Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист: Матеріали II Регіональної науково-практичної конференції* (Київ; Вінниця; Кам’янець-Подільський; Бар), відп. ред. М. Х. Комісарчук; наук. ред. І. Б. Гирич; Вінницька обл. держ. адміністрація, Вінницька обл. рада, НАН України: Ін-т історії України, Ін-т української археографії і джерелознавства ім. Михайла Грушевського; Вінницький держ. педагогічний ун-т ім. Михайла Коцюбинського (Київ: Книга-Вега, 2006), 19–59.

зокрема, “М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин” (№ 5, 2006), “Документи академіка М. С. Грушевського у фонді 1235 ЦДІА УРСР у м. Києві” (№ 5, 2006)²⁵⁵, “П’ятдесятитомник творів Михайла Грушевського: концепція, здобутки, перспективи” (№ 2, 2016)²⁵⁶ та ін.

Отож, на текстологічній та фактографічній “мозаїчній тканині” насамперед зазначених вище проблемно-тематично “споріднених”, дискусійних досліджень В. Дорошенка, Л. Винара, О. Домбровського, І. Гирича і Г. Бурлаки, В. Тельвака та деяких праць інших науковців сфокусовано основну історико-компаративістичну, полемічно-дискусивну увагу в пропонованій розвідці. Видається необхідним *особливо* наголосити на тому, що насамперед першорядні грушевськознавці, члени головної редакційної колегії Повного зібрання творчої спадщини М. Грушевського *І. Гирич (відповідальний секретар, що сформулював концепцію і видавничі принципи згаданого видання)*, С. Панькова, О. Тодійчук, В. Тельвак, а також директор (1991–2013) установи НАН України, колективного організатора видання – Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського П. Сохань (1926–2013) (головний редактор багатьох томів Зібрання), Я. Дашкевич (заступник головного редактора низки томів, помер у 2010 р.), С. Білокінь, В. Смолій (директор Інституту історії України НАН України (з 1993 р.)), В. Наулко, І. Бутич (помер у 2007 р.), М. Жулинський, Г. Боряк, В. Брехуненко, Я. Федорук та інші відомі вчені здійснили і (чимало діячів із зазначеного переліку) продовжують провадити гідну подиву монументальну роботу щодо підготування до друку та оприлюднення у львівському видавництві “Світ” багатьох томів *фундаментального видання “Михайло Грушевський. Твори: У 50 томах”*, яке виходить у світ з 2002 р. (видавнича рада: Б. Патон (голова), Л. Винар, І. Драч, О. Прицак, Ф. Сисин та ін.)! До того ж, згадані вище авторитетні науковці (чимало з них) заснували у 2015 р. в рамках “пагінації” згаданого багатотомового видання *серію “Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви”* (Г. Папакін (головний редактор), І. Гирич (відповідальний секретар), В. Тельвак та інші члени редколегії), формат якої був започаткований в опублікованому “контенті” тому 46 (п. н. “Рецензії на праці Михайла Грушевського”) в книзі 1 (1890–1914) і книзі 2 (1915–1938) (упорядкування, передмови²⁵⁷ і коментарі В. Тельвака), текстологічними матеріалами якого посутньо, науково-творчо послуговувався

²⁵⁵ Ігор Гирич, “Документи академіка М. С. Грушевського у фонді 1235 ЦДІА УРСР у м. Києві,” *Український історичний журнал* 5 (2006): 35–67.

²⁵⁶ Ігор Гирич, “П’ятдесятитомник творів Михайла Грушевського: концепція, здобутки, перспективи,” *Український історичний журнал* 2 (2016): 51–68.

²⁵⁷ Тельвак, “Рецензування праць Михайла Грушевського як історіографічна проблема (до 1914 року),” VIII–XXX; Віталій Тельвак, “Між історією та політикою: Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського після 1914 року,” *Михайло Грушевський, Твори: у 50 т.*, редколегія: Георгій Папакін (гол. ред.), Ігор Гирич, Сергій Білокінь, Микола Жулинський, Всеволод Наулко, Віталій Тельвак та ін., т. 46, кн. 2: “Рецензії на праці Михайла Грушевського (1915–1938),” серія: “Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви” (Львів: Світ, 2015), V–XXVI.

автор модерної статті “«Історія України-Руси» Михайла Грушевського в науково-критичній та історіософській рецепції Івана Франка крізь призму висвітлення взаємин між автором і рецензентом”. Нагадаємо також, що в 1997 р. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (директор з 1991 р. академік НАНУ М. Жулинський), Українське Історичне Товариство (голова Л. Винар) утворили *видавничу серію* “Епістолярні джерела грушевськознавства” (редактор Л. Винар), у рамках якої у томі I (1997) і томі III (2006) було оприлюднено матеріали із листування М. Грушевського з І. Франком (вступне слово, публікація, коментар неодноразово згаданого вище завідувача відділу рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, *відомого, талановитого франкознавця Г. Бурлаки*, мовознавчий редактор Н. Лисенко; посторінкові (див. вище) та прикінцеві “покликання” (див. нижче) на “занотовані” щойно джерела розташовано у бібліографічному корпусі пропонованої статті). Видається доцільним зазначити, що завдяки комплексному поєднанню неабияких джерелознавчих, археографічних здобутків із фахово застосованими евристичними, камеральними та едичійними аспектами редакційно-видавничого внеску насамперед згаданих вище інституцій (колективних органів, сказати б, управлінської, стратегічної “надбудови” запровадження планового “контролю” та покрокового здійснення “робочого процесу” видання), упорядників, коментаторів, авторів передмов, текстологів, мовознавців у фахову підготовку до друку кожного тому творчої спадщини видатного Історика став можливим такий, без перебільшення, грандіозно-масштабний результат грушевськознавчої роботи велетенського суспільно-політичного та академічного значення!

Чимало науковців (*окрім неодноразово згаданих вище фахових знавців* досліджуваного проблемно-тематичного питання) порушувало у своїх працях (спогадах, розвідках, журнальних статтях, книжках) в історіографічній “канві” та публіцистичній “площині наративу” неоднозначні аспекти та скомпліковані нюанси взаємовпливу та взаємостосунків поміж М. Грушевським та І. Франком в “тонкій”, “крихкій”, діткливій, тендітній сфері та “динамічному конструкті” їх науково-креативного та особистісного співіснування. Серед широкого кола вчених, публіцистів, що творили в різні епохи, присутньо, предметно або ж нехай і фрагментарно “торкалися” вивчення (з “перемінним” успіхом, себто з різними “якісними характеристиками” щодо глибини розкриття, висвітлення проблеми, з різним ідеологічним “масивом нашарування” розробки доволі незручної, ба навіть “ризикованої” тематики) складних, неоднозначних питань “на перехресті” актуальних, суголосних, подекуди тісно взаємопов’язаних, дотичних питань грушевськознавства та франкознавства, доречно згадати *насамперед* таких відомих і менш знайомих українських вітчизняних та діаспорних дослідників, як В. Гнатюк, М. Лозинський, С. Єфремов, М. Возняк, В. Сімович, М. Мочульський, В. Щурат, В. Лукич, Д. Лукіянович (сучасники письменника), І. Витанович, О. Оглоблин (Мезько), М. Андрусак, М. Антонович, Б. Кравців,

Ю. Бойко, Ю. Лавріненко, М. Стахів, Р. Чубатий, М. Мухин, Л. Луців, О. Пріцак, Д. Штогрин, Ф. Сисин, Л. Коваленко, М. Кравець, В. Микитась, О. Дей, Ф. Шевченко, В. Сарбей, представники родини Івана Франка – Т. І. Франко, А. І. Франко, З. Т. Франко та нащадки його рідного брата Онуфрія Яковича Франка – О. О. Франко, А. Д. Франко (автор представленої праці), а також Я. Дашкевич, І. Денисюк, М. Нечиталюк, Л. Сенік, Р. Пиріг, С. Гелей, В. Горинь, В. Корнійчук, М. Гнатюк, Я. Мельник, С. Білокінь, С. Плохій, Я. Грицак, В. Будний, С. Квіт, П. Федоришин, В. Слободяник, В. Калина, О. Астаф'єв, Г. Александрова, Г. Стрельський, А. Трубайчук, Р. Офіцинський, Ю. Шаповал, І. Верба, О. Ясь, З. Зайцева, А. Атаманенко, В. Кухар, І. Демуз, Г. Корбич, А. Фелонюк, Г. Савчук, Р. Конта та ін. До слова, прізвища багатьох з названих вище вчених і публіцистів (поряд з їх відповідними працями) фігурують у бібліографічному сегменті у посторінкових примітках статті та наприкінці дослідження у транслітерованому списку літератури під назвою «References».

Франкове науково-критичне, історіософське дослідження було першим в українській історіографії багатограним, “обширним” осмисленням (фактологічно-джерельною і теоретико-методологічною “рефлексією”) основних історичних праць М. Грушевського. Наприкінці загалом послідовного (а подекуди, в окремих аспектах й інтерпретаційно, інтертекстуально “асиметричного”) проблемно-тематичного розгляду аналітично-джерелознавчої роботи письменника щодо його наукової “розправи” (в сенсі характерного, специфічно “галицького”, розуміння змісту часто вживаної нині сентенції “ґрунтовна критична праця”) над текстом “Історії України-Руси” М. Грушевського доречно зробити виважене “резюме”, що *на рівні жанрово-композиційної структури* праця І. Франка «Причинки...» – це вдале, вміле, унікальне поєднання, органічна “модифікація”, гармонійне “мікшування (мікс, суміш, гібрид)” суто критично-рецензійного і власне монографічного, Авторського, креативного “начал” витворення оригінальної, самостійної, новаторської “*студії*” на перетині наукових “жанрів” (себто, це *не* “похідне”, *не* “вторинне”, *не* коротке поверхово-оглядове, *не* хронікально-бібліографічне, *не* “реферативне” дослідження у звичайному, апробованому, успішно практикованому “*класичному стилі обсервації*”) в загальноприйнятому, традиційному термінологічному, понятійно-категоріальному тлумаченні цих слів і словосполучень.

* * *

Отже, текстологічно ретельно аналізуючи основні положення та контрверсійні аспекти історичних досліджень М. Грушевського, незважаючи на присутні критичні зауваження, І. Франко у завершальних констатаціях першого підрозділу «Повний образ історії України-Руси» своєї рецензії загалом дуже схвально відгукнувся про “*автора сих праць [...] одного з визначних двигачів нашої національної ідеї*”²⁵⁸. Відтак у главі “Закінчення” першої частини

²⁵⁸ Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 455.

згаданого оглядового монографічного дослідження вчений наголосив, що написав свої критичні “*зауваги*” (через брак фахових рецензій) „*в інтересі історичної правди та науки*”²⁵⁹ для популяризації та об’єктивного представлення у світовому інтелектуальному середовищі широко “закроеного” багатотомового українознавчого дослідження. У “сконцентрованому” тексті рецензійного дослідження “Причинки до історії України-Руси. Часть перша” (Львів, 1912), як і в згаданих вище численних історичних та деяких історико-літературних працях (що були написані переважно на основі вивчення архіву І. Федоровича), “*реферативний*” зміст більшості з яких виголошував учений, як правило, на засіданнях історико-філософської, а також філологічної секції²⁶⁰ НТШ, виявляється, на нашу думку, *квінтесенція* ще й досі цілісно та адекватно не витвореного вдячними, достойними нащадками *реального, нестереотипного, правдивого, органічно “скристалізованого образу” І. Франка як історика*. Уся розмаїта сукупність порушених письменником у «Причинках...» конкретних текстологічних і фактографічних предметних аспектів та дискусійних “*критичних точок*” стереоскопічного, “нелінійного” розгляду характерних особливостей історії України-Руси у викладі М. Грушевського актуалізує, на наше глибоке переконання, потребу формування об’єктивного, неупередженого, багатовимірного бачення і поглиблення концептуальних підходів до універсального, глибинного вивчення *унікального феномену під “парадигмальною” назвою “І. Франко-історик”*. Учений, який повноцінно виявив себе фаховим критиком, серйозним аналітиком-рецензентом багатотомового історичного вітчизняного “*літописання-гранд-наративу*” М. Грушевського, був автором понад 100 праць з царини історичної проблематики, що *взорувався* на новаторські історіософські концепти та ідеї, генеруючи їх упровадження в українську історичну науку. Його вагомий історіографічний доробок заслуговує повноцінного, академічного, неупередженого, всеохоплюючого студіювання. Внесок науковця у розвиток історичних досліджень, що в академічному сенсі розгляду в інституціональному форматі проводилися переважно історико-філософською секцією та археографічною комісією НТШ, важко переоцінити. І. Франко органічно, гармонійно, різноаспектно, багатовимірно виявив себе в НТШ та на інших публічних “майданчиках” авторської наукової самореалізації як концептуальний, глибоко аналітичний історик (історіограф та історіософ), сумлінний, фаховий джерелознавець-археограф, філолог (історик літератури), істинний філософ та

²⁵⁹ Франко, “Причинки до історії України-Руси. Часть перша,” 453.

²⁶⁰ Книга протоколів засідань філологічної секції НТШ за 1893–1914 рр., Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів, ф. 1 (Бібліотека Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові), оп. II, спр. 42/а; Андрій Франко, “Іван Франко – керівник філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка,” *Літературознавство. Бібліографія. Інформатика: Доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу українців* (Харків, 26–29 серпня 1996 р.) (Харків: Око, 1996), 81–86.

різноплановий науковець²⁶¹. Водночас автор пропонованого дослідження не ставив за мету штучно “інкорпорувати” постать І. Франка-історика в один ряд з М. Грушевським (прирівнювати чи протиставляти між собою двох видатних учених) або неправомірно “возносити” історіографічні заслуги письменника на один “елітарний” рівень із фундаментальним творчим доробком загальноновизнаного українського історика № 1. Всупереч яскраво артикульованій тенденції упродовж понад століття по смерті І. Франка (1916–2018), особливо в радянський час та, зрештою, і в новітню епоху, коли, на наш аргументований погляд, чимало дослідників-реципієнтів творчості та діяльності Вченого, з об’єктивних та суб’єктивних причин, несправедливо, неправомірно недооцінювали, применшували, спотворювали, інколи “маргіналізували”, “упосліджували”, ба навіть подекуди усвідомлено нівелювали *роль І. Франка як історика*, автор пропонованої статті намагався обґрунтувати необхідність суттєвого “зміщення та розставлення нових чітких акцентів” у загальній рецепції його творчості та доцільність істотної зміни в суспільній свідомості та науковому сприйнятті усталеного, традиційного, стереотипного погляду на творчу особистість та “асоціативний, архетипний образ” Каменяра як *не лише визнаного письменника, поета, філолога*, видавця, різнобічного науковця, етнолог²⁶², фольклориста, мовознавця, соціолога, економіста, археографа, джерелознавця, перекладача, суспільно-громадського діяча. У нашому “багатшаровому”, різновекторному історико-текстологічному дослідженні зроблено *ретельну спробу привернути серйозну увагу* науково-академічного, гуманітарного, культурологічного конкурентного середовища до ще однієї помітної “грані” “многоликої”, воістину *універсальної постаті Івана Франка*, що відкриває світу фахово “вишколеного”, об’єктивного, концептуального, неординарного, модерного (і в новітні часи) *Історика з великої літери*, значні досягнення якого має неодмінно *повноцінно, здійснюючи присутній історіософсько-компаративістичний дискурс, адекватно, справедливо визнати науково-творча еліта (насамперед історики, грушевськознавці, філологи, франкознавці) українського суспільства*.

²⁶¹ Андрій Франко, “Науково-організаційна діяльність І. Франка в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка,” 129; Андрій Франко, “Академічні досягнення, видавничі та організаційні проекти Івана Франка в НТШ,” 26.

²⁶² Андрій Франко, “Діяльність І. Франка в Етнографічній комісії Наукового товариства ім. Т. Шевченка,” *Народознавчі зошити* 3 (2001 [2002]): 465–469.

**“THE HISTORY OF UKRAINE-RUS” OF MYKHAILO HRUSHEVSKYI
IN IVAN FRANKO’S RESEARCH-CRITICAL AND
HISTORIOSOPHICAL PERCEPTION THROUGH THE PRISM
OF HIGHLIGHTING OF INTERRELATIONS BETWEEN THE
AUTHOR AND THE REVIEWER**

Andriy FRANKO

National Academy of Science of Ukraine, Ivan Franko Institute,
Department of Ivan Franko Studies,
18, Drahomanov str., 79005, Lviv, Ukraine

The article highlights Ivan Franko’s research-critical perception of the multi-volume work of Mykhailo Hrushevskiy “The History of Ukraine-Rus” through the textographical-analytical, comparative-historical consideration’s prism. I. Franko’s monographic study under the review title “Additions to the History of Ukraine-Rus’. Part One” (Lviv, 1912) was thoroughly, impartially, diversely, comprehensively and carefully subjected to author’s critical analysis.

The researcher of submitted work entered into controversy (in the format of intertextual and timeless discursive “thinking”) with contemporary well-known experts of studying of M. Hrushevs’kyi’s creative heritage – with famous scholars I. Gyrych, H. Burlaka, V. Telvak and with other scientists, as well as he has found a lot of interest in the ideas, conceptual statements, considerations, utterances of I. Franko’s contemporary V. Doroshenko, now deceased research figures – Valid members of the Taras Shevchenko Scientific Society (NTSh) – O. Pritsak, O. Dombrovs’kyi, L. Vynar, professors of UVU in Munich O. Ogloblyn (Mezko), I. Vytanovych, B. Krupnytskyi, M. Andrusyak and other authoritative Ukrainian diaspora’s representatives (in particular, D. Shtogryn (who was born in 1923), F. Sysyn, etc.) and leading national historians (in particular, Ya. Dashkevych, M. Kotlyar, L. Voytovych, O. Sukhyi, L. Zashkilniak, Ya. Hrytsak, Yu. Shapoval, F. Shevchenko, S. Bilokin, R. Pyrih, S. Geleayy, O. Yas’, M. Kapral, A. Felonyuk, Z. Zaytseva, etc.), ukrainian-american historian S. Plokhiy, experts of studying of I. Franko’s scientific creativity, philologists, other scholars.

The author of the proposed scientific work has set before themselves the supreme task – to attract the serious attention of historians, sociologists, politologists, historians of literature and other representatives of the humanitarian research and academic community to the problem of full recognition of the phenomenon “I. Franko as an extraordinary historian”.

In the generalized and fragmentary presentation of the article’s material there were adequately, briefly reproduced and outlined in “dotted lines” the characteristic features of the pragmatic and correct “style” of the scientific-organizational and publishing relations that were actually formed between two intellectuals M. Hrushevs’kyi and I. Franko, who successfully collaborated in the academic community and in the institutional process of coordinating the publishing and scholar activities of the NTSh sections and commissions.

There were also briefly traced the main aspects of the evolution of personal relationships between the leading, recognized scholars which have been successfully survived the difficult test for a long time especially in the last years of I. Franko’s life, in spite of the transfer of the journal “Literaturno-naukovyi visnyk” (“Literary and Scientific Herald”) to Kyiv in 1907, as well as the exacerbation of I. Franko’s illness (since 1908).

There are more than 100 works on the area of historical issues in the creative heritage of I. Franko, that’s why his contribution to the development of historical research is difficult to be overestimated.

In submitted work it was substantiated the expediency of erection “on the pedestal” in the public consciousness of the multifaceted, universal figure of I. Franko as the author of outstanding, thorough, serious historical works and the generator of innovative historiographical concepts and historiosophical ideas.

Contrary to the clear trend over more than one century after the death of I. Franko (1916–2018), when, in our opinion, most researchers-recipients of scholar's activity and creativity unjustly for objective and subjective reasons had undervalued, diminished, distorted the role of I. Franko as a historian, in this article there were made a significant attempt to change established, traditional, somewhat wrong public and research view of the Kamenyar's personality and image in a stereotyped, complex, false perception – not only as first of all a recognized writer, poet, publisher, scholar, philologist and linguist, ethnologist, folklorist, sociologist, archaeologist, economist, source scholar, translator, public figure, but also as a professionally “trained”, objective, conceptual, modern, venerable, respected, socially recognized Historian.

Key words: Mykhailo Hrushevskiy, Ivan Franko, history of Ukraine, NTSh (Taras Shevchenko's Scientific Society), conceptual, controversial, intertextual, analytical review, scholar, professor, researcher, historiography, methodology, discourse, manuscripts, historiosophy, publication, context.

REFERENCES

- Aleksandrova, Halyna. “Ivan Franko ta Mykhailo Hrushevskiy: teoretychni problemy porivnialnykh doslidzhen.” *Frankoznavchi studii: Zbirnyk naukovykh prats* 4 (Drohobych, 2007): 5–15. (in Ukrainian).
- ALMA MATER: Universytet sv. Volodymyra naperedodni ta v dobu Ukrainskoi revoliutsii 1917–1920. Materialy, dokumenty, spohady: u 3 kn.* Avt.-uporiad. Viktor Korotkyi, Vasyl Ulianovskiy. Kyiv: Praim, 2000, kn. 1: Universytet sv. Volodymyra mizh dvoma revoliutsiiamy. (in Ukrainian).
- Andrusiak, Mykola. “Ivan Franko ta istorychni kontseptsii Mykhaila Hrushevskoho.” *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka* 182: “Ivan Franko”: [U 2 ch.]. Zbirnyk dopovidei dlia vidznachennia 110-richchia narodyn i 50-richchia smerty Ivana Franka. Ch. 1. Za red. V. Stetsiuka. Niu-York, Paryzh, Toronto, 1967. 103–116. (in Ukrainian).
- Bonfinii, Antonii. *Rerum Hungaricarum decades quinque*, Posonii, anno MDCCXLIV. (in Latin).
- Brikner (Briukner), Aleksandr. “Normanska dohma.” *Ruslan* 188–195 (1907). (in Ukrainian).
- Brückner, Aleksander, “Dogmat normański.” *Kwartalnik Historyczny* 20 (1906): 664–679. (in Polish).
- Brückner, Aleksander, “O Rusi normańskiej jeszcze słow kilka.” *Kwartalnik Historyczny* 23 (1909): 362–371. (in Polish).
- Brückner, Aleksander, “Próbki najnowszej krytyki historycznej.” *Przegląd Historyczny* 1 (1905): 24–35. (in Polish).
- Brückner, Aleksander, “Próbki najnowszej krytyki historycznej.” *Przegląd Historyczny* 3 (1906): 5–21, 147–161. (in Polish).
- Burlaka, Halyna. “Lysty M. Hrushevskoho do I. Franka” [vstupne slovo, publikatsiia, komentar]. “*Velykyi ukrainets: Materialy z zhyttia ta diialnosti M. S. Hrushevskoho.*” Kyiv: Veselka, 1992. 244–260. (in Ukrainian).
- Burlaka, Halyna. “M. Hrushevskiy ta I. Franko” [peredmova, publikatsiia lystiv, komentari]. *Ukrainske literaturoznavstvo* 58 (1993): 28–43. (in Ukrainian).
- Burlaka, Halyna i Hyrych, Ihor. “Franko i Hrushevskiy: sproba obiektyvnoi kharakterystyky.” *Spadshchyna: Literaturne dzhereloznavstvo. Tekstolohiia*, Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy. Vidp. red. H. Burlaka. Kyiv: Vydavnychi Dim “Stylos”, 2010, t. 5. 27–66. (in Ukrainian).

- Burlaka, Halyna i Hyrych, Ihor. "Hrushevskiyi Mykhailo Serhiiiovych." *Frankivska entsyklopediia: u 7 t.* Redkol.: M. Zhulynskiyi, Ye. Nakhlik, A. Shvets ta in. Lviv: Svit, 2016, t. 1: "A"–"Zh". Seriiia "Ivan Franko i nova ukrainska literatura. Poperednyky ta suchasnyky". Nauk. red. i uporiad. Ye. Nakhlik; peredmova: M. Zhulynskiyi, Ye. Nakhlik. 481–494. (in Ukrainian).
- Dashkevych, Yaroslav. "Mykhailo Hrushevskiyi." *Yaroslav Dashkevych. Postati: Narysy pro diiachiv istorii, polityky, kultury.* 2-he vyd., vypravl. y dopovn. Lvivske viddilennia Instytutu ukrainskoi arkhheohrafii i dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy. Uporiad.: M. Kapral, H. Svarnyk, I. Skochyliias. Lviv: Literaturna ahentsiia "Piramida", 2007. 366–449. (in Ukrainian).
- Dashkevych, Yaroslav. "Mykhailo Hrushevskiyi – istoryk narodnytskoho chy derzhavnytskoho napriamu?" *Mykhailo Hrushevskiyi i ukrainska istorychna nauka. Materialy naukovykh konferentsii, prysviachenykh Mykhailovi Hrushevskomu.* Lviv, 1999. 65–86. (in Ukrainian).
- Dashkevych, Yaroslav. "Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom (XIV–XVIII st.)." *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka. Pratsi Istoryko-filosofskoi sekti 222* (1991): 28–44. (in Ukrainian).
- Dombrovskiyi, Oleksandr. "Antynormanska teoriia z perspektyvy rannoi istorii Ukrainy v M. Hrushevskoho." *Ukrainskyi istoryk* 1–2 (1966): 52–61. (in Ukrainian).
- Dombrovskiyi, Oleksandr. "Do pytannia otsinky «Istorii Ukrainy-Rusy» Mykhaila Hrushevskoho." *Ukrainskyi istoryk* 35 (1998): 220–229. (in Ukrainian).
- Dombrovskiyi, Oleksandr. "Krytychni zavvahy I. Franka do «Istorii» M. Hrushevskoho." *Ukrainskyi istoryk* 1–3 (1970): 122–131. (in Ukrainian).
- Dombrovskiyi, Oleksandr. "Problema antiv u M. Hrushevskoho." *Ukrainskyi istoryk* 28–29 (1991–1992): 218–228. (in Ukrainian).
- Dombrovskiyi, Oleksandr. "Vidnoshennia Ivana Franka do problemy antychnoi istorii." *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka* 166: Zbirnyk na poshanu I. Franka (1957): 134–137. (in Ukrainian).
- Doroshenko, Volodymyr. [Retsenziia na kn.:] "Franko I. Narys istorii ukrainsko-ruskoi literatury do 1890 r. Z portretom avtora (Pysannia Ivana Franka, I). Lviv, 1910." *Literaturno-naukovyi visnyk* 51, kn. 7 (1910): 180–185. (in Ukrainian).
- Doroshenko, Volodymyr. "Ivan Franko i Mykhailo Hrushevskiyi." *Suchasnist* 1 (1962): 16–36. (in Ukrainian).
- Doroshenko, Volodymyr. "Ivan Franko i Mykhailo Hrushevskiyi." *Suchasnist* 2 (1962): 10–23. (in Ukrainian).
- Doroshenko, Volodymyr. "Literaturno-naukovyi visnyk." *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka* 213 (filolohichna sektiia): "Literaturno-naukovyi visnyk: Pokazhchyk zmistu. Tom 1–109 (1898–1932)." Uklav B. Yasynskiyi. Kyiv, Niu-York: Smoloskyp, 2000. 527–542. (in Ukrainian).
- Doroshenko, Volodymyr. "Naukova diialnist Ivana Franka." *Kyiv* 4 (1956): 174–182. (in Ukrainian).
- Doroshenko, Volodymyr. "Radianske frankoznavstvo." *Zbirnyk "Ukrainskoi literaturnoi hazety za 1956 rik."* Miunkhen: Vydannia "Ukrainskoho tovarystva zakordonnykh studi", 1957. 29–47. (in Ukrainian).
- Doroshenko, Volodymyr. "Stradnytskyi shliakh Ivana Franka." *Zapysky NTSh* 166: Zbirnyk filolohichnoi sekti 1 na poshanu storichchia narodyn Ivana Franka (1957): 41–43. (in Ukrainian).

- Feloniuk, Andrii. "Arkheohrafichna komisiia Naukovoho tovarystva im. Shevchenka u Lvovi." *Naukove tovarystvo imeni Shevchenka. Entsyklopediia*. Kyiv, Lviv, Ternopil: Ukladannia NTSh, 2012, t. 1: "A"–"Bibl". 269–275. (in Ukrainian).
- Fylevych, Yvan, *Ystoryia drevnei Rusy*. Varshava: Typ. F. Chernaka, 1896, t. 1. I–XII, 1–384. (in Russian).
- Franko, Andrii. "Akademichni dosiahnennia, vydavnychi ta orhanizatsiini proekty Ivana Franka v NTSh." "Nam pora dlia Ukrainy zhyt": *materialy vseukrainskoi nauково-praktychnoi konferentsii "Do 160-richchia vid dnia narodzhennia Ivana Franka" (Kalush, 6 veresnia 2016 r.)*. Vidp. red. Ivan Tymiv. Kalush: FO-P Petrash K. T., 2016. 16–51. (in Ukrainian).
- Franko, Andrii. "«Apokryfy...» Ivana Franka." *Chornomorski novyny* (Odesa) 84, November 13, 2003, 3. (in Ukrainian).
- Franko, Andrii. "Diialnist I. Franka v Etnohrafichnii komisii Naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka." *Narodoznavchi zoshyty* 3 (2001) [2002]: 465–469. (in Ukrainian).
- Franko, Andrii. "Diialnist Ivana Franka v Naukovomu tovarystvi im. T. Shevchenka." *Iyzvolnyi shliakh: Suspilno-politychnyi, naukovyi ta literaturnyi misiachnyk* 59, kn. 7–8 (700–701; lypen–serpen). Kyiv, London: Ukrainska Vydavnycha Spilka im. Yurii Lypy, 2006. 74–91. (in Ukrainian).
- Franko, Andrii. "Frankiv «Kobzar» (do storichchia vykhodu v svit «Kobzaria» Tarasa Shevchenka za redaktsiieiu Ivana Franka)." *Iyzvolnyi shliakh: Suspilno-politychnyi, naukovyi ta literaturnyi misiachnyk* 61, kn. 3 (720; lypen–veresen). Kyiv, London: Ukrainska Vydavnycha Spilka im. Yurii Lypy, 2008. 107–116. (in Ukrainian).
- Franko, Andrii. "Ivan Franko i movna komisiia Naukovoho tovarystva im. Shevchenka." *Dumska ploshcha: Naukovyi ta literaturnyi dodatok do "Odeskoho visnyka"* 35 (392), September 12, 2003, 8. (in Ukrainian).
- Franko, Andrii. "Ivan Franko i movna komisiia Naukovoho tovarystva im. Shevchenka." *Dumska ploshcha: Naukovyi ta literaturnyi dodatok do "Odeskoho visnyka"* 36 (393), September 19, 2003, 8. (in Ukrainian).
- Franko, Andrii. "Ivan Franko – kerivnyk filolohichnoi sekti Naukovoho tovarystva im. Shevchenka." *Literaturoznavstvo. Bibliohrafiia. Informatyka: Dopovidi ta povidomlennia III Mizhnarodnoho konhresu ukrainistiv (Kharkiv, 26–29 serpnia 1996 r.)*. Kharkiv: Oke, 1996: 81–86. (in Ukrainian).
- Franko, Andrii. "Ivan Franko yak doslidnyk-tekstoloh, redaktor i tvorchyi retransliator Shevchenkovoho poetychnoho slova." *Taras Shevchenko: Apostol pravdy i nauky: Mat-ly Mizhnar. nauk. konf.* Lviv: LNU im. Ivana Franka, 2015, 276–294. (in Ukrainian).
- Franko, Andrii. "Ivan Franko yak funktsioner, naukovyi produtsent, retsenzent, tvorchyi moderator i natkhnennyk literaturoznavchoho dyskursu na zasidanniakh filolohichnoi sekti NTSh." *Ukrainske literaturoznavstvo: zbirnyk naukovykh prats Lvivskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Franka* 80 (2016): 59–91. (in Ukrainian).
- Franko, Andrii. "Metodolohichni aspekty modeli dzhereloznavchoi tekstolohichno-atrybutsiinoi spivpratsi redaktoriv vydan Shevchenkovoho «Kobzaria» I. Franka (Lviv, 1908) ta V. Domanytskoho (Peterburh, 1907; 1908)." *Visnyk Lvivskoho Universytetu: Seriia filolohichna. Frankoznavstvo* 51 (2010): 37–52. (in Ukrainian).
- Franko, Andrii. "Naukovo-orhanizatsiina diialnist I. Franka v Naukovomu tovarystvi im. T. Shevchenka." *Ukrainske literaturoznavstvo: Ivan Franko. Statti i materialy* 58 (1993): 121–131. (in Ukrainian).

- Franko, Andrii. "Naukovo-orhanizatsiina i vydavnycha diialnist Ivana Yakovycha Franka v Naukovomu tovarystvi im. T. H. Shevchenka." Ph. D. diss., Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 1995. (in Ukrainian).
- Franko, Andrii. "Naukovo-vydavnycha diialnist I. Franka v Naukovomu tovarystvi im. T. Shevchenka." *Doslidzhennia z istorii Ukrainy: Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna* 29 (1993): 44–53. (in Ukrainian).
- Franko, Andrii. "Spivpratsia M. Hrushevskoho ta I. Franka v Naukovomu tovarystvi im. T. Shevchenka." *Mykhailo Hrushevskiy i Zakhidna Ukraina. Do 100-richchia vid pochatku diialnosti M. Hrushevskoho u Lvivskomu universyteti: Dopovidy y povidomlennia mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Lviv, 26–28 zhovtnia 1994 r.)*. Lviv: Svit, 1995. 35–38. (in Ukrainian).
- Franko, Andrii. "Ukrainsko-ruska vydavnycha spilka." "R. F. Kaindl. *Vikno v yevropeisku nauku*": *Materialy II-ho Mizhnarodnoho naukovoï seminaru "Kaindlivski chytannia" (Chernivtsi, 28–29 travnia 2005 r.): Zbirnyk. naukovykh prats*. Chernivtsi: Prut, 2005. 358–364. (in Ukrainian).
- Franko, Andrii i Franko, Oksana. "Ivan Franko i Mykhailo Hrushevskiy. Do pytannia pro spivpratsiu v Naukovomu tovarystvi im. T. Shevchenka." "Nam pora dlia Ukrainy zhyt": *materialy vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii "Do 160-richchia vid dnia narodzhennia Ivana Franka" (Kalush, 6 veresnia 2016 r.)*. Vidp. red. Ivan Tymiv. Kalush: FO-PPetrash K. T., 2016. 11–15. (in Ukrainian).
- Franko, Ivan. [Retsenziia] "M. Hruschewskij. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes, 1906." *Literaturno-naukovyi visnyk* 33 (1906): 595. (in Ukrainian).
- Franko, Ivan. "Motyvy do proektovanoi zminy statutu." [Dodatok do vydannia:] "Proekt statutu Naukovoho tovarystva im. Shevchenka." Lviv, 1903. 3–8. (in Ukrainian).
- Franko, Ivan. *Narys istorii ukrainsko-ruskoï literatury do 1890 r.* Lviv: Nakladom "Ukrainsko-ruskoï vydavnychoï spilky", 1910, no. I: Seriiia "Pysannia Ivana Franka". 1–450. (in Ukrainian).
- Franko, Ivan. "Neporozuminnia v spravi zminy statutu Naukovoho tovarystva im. Shevchenka." *Dilo*, 1913, no. 286, December 25, 6. (in Ukrainian).
- Franko, Ivan. "Odpowiedź szkaralupników." *Kurjer Lwowski*, 1892, no. 84, March 26, 2–3. (in Polish).
- Franko, Ivan. "Prychynky do istorii Ukrainy-Rusy. Chast persha." Lviv, 1912, no. 6: Seriiia "Pysannia Ivana Franka". 1–196. (in Ukrainian).
- Franko, Ivan. "Prychynky do istorii Ukrainy-Rusy. Chast persha." *Franko, Ivan. Zibrannia tvoriv: u 50 t.* Red. Yevhen Kyryliuk, Fedir Pohrebennyk ta in., t. 47: Seriiia: "Istorychni pratsi (1898–1913)." Kyiv: Naukova dumka, 1986. 417–548. (in Ukrainian).
- Franko, Ivan. "Rozbicie Towarzystwa im. Szewczenki." *Kurjer Lwowski*, 1896, no. 344, December 11, 1–2. (in Polish).
- Franko, Ivan. "Shche v spravi odnoi retsenzii ta retsenzientiv." *Dilo*, 1907, no. 253, 1. (in Ukrainian).
- Franko, Ivan. "Towarzystwo im. Szewczenki." *Kurjer Lwowski*, 1892, no. 78, March 18, 2–3. (in Polish).
- Franko, Ivan. "Walne zgromadzenie Towarzystwa im. Szewczenki." *Kurjer Lwowski*, 1897, no. 35, February 5, 4. (in Polish).
- Franko, Oksana. "Fedir Vovk." "Dzherela do novitnoi istorii Ukrainy." *Ukrainska Vilna Akademiia nauk u SShA*. Red. Marko Antonovych. Niu-York, 1997, t. 4. 10–237. (in Ukrainian).

- Franko, Oksana. *Fedir Vovk – vchenyi i hromadskyi diiach*. Kyiv: Vydavnytstvo Yevropeiskoho universytetu, 2001. 1–379 (in Ukrainian).
- Franko, Oksana i Shvahuliak, Mykhailo. “Tomashivskyi Stepan Teodorovych.” *Entsyklopediia Lvivskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Franka*. Lviv, 2014, t. 2. 527–528. (in Ukrainian).
- Franko, Zenoviia. “Mykhailo Hrushevskiy i Ivan Franko.” *Ukrainskyi istoryk* 28–29, no. 3–4/1–4 (1991–1992): 278–292. (in Ukrainian).
- Franko-Kliuchko, Anna. *Ivan Franko i yoho rodyna. Spomyny*. Toronto, 1956. 1–131. (in Ukrainian).
- Franko-Kliuchko, Anna. “Ostannii potsilunok.” *Ivan Franko u spohadakh suchasnykh*. Lviv, 1956. 389–406. (in Ukrainian).
- Helei, Stepan. “Pershyi systematyzovanyi analiz istoriosofii Mykhaila Hrushevskoho.” *Visnyk NTSh* 55 (2016): 17–25. (in Ukrainian).
- Helei, Stepan. “Zhyttievyi shliakh ta naukova tvorchist Illi Vytanovycha (1899–1939 rr.).” *Visnyk Lvivskoi komertsiiinoi akademii* 8 (2009): 4–29. (in Ukrainian).
- Herodot. *Istoriia v deviaty knyzhakh*. Pereklad, peredmov a ta pryimky Andriia Biletskoho. Akademia nauk Ukrainy, Instytut arkhеolohii, Instytut ukrainskoi arkhеohrafi i dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho. Kyiv: Naukova dumka, 1993. 1–574. (in Ukrainian).
- Heufler, Ludwig-Ritter von. *Oesterreich, Ein geographischer Versuch*, bd. 3: Die Karpathenländer von Oesterreich. Wien, 1855. (in German).
- Horyn, Vasyl. “Mykhailo Hrushevskiy i konflikty v Naukovomu tovarystvi im. T. Shevchenka.” *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: zbirnyk naukovykh prats* 2 (1995): 143–156. (in Ukrainian).
- Hruschewskij, Michael. “Ist die Geschichte des ruthenischen Volkes geschrieben oder noch nicht?” *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. Redigirt von Oswald Redlich. Innsbruck, 1908, bd. 29. 201–215. (in German).
- Hrushevskiy, Mykhailo. “Chy vzhe napysana istoriia rusynskoho narodu, chy shche ni?” *Hrushevskiy, Mykhailo. Tvory: u 50 t.* Redkolehiia: Heorhii Papakin (hol. red.), Ihor Hyrych, Serhii Bilokin, Mykola Zhulynskiy, Vsevolod Naulko, Vitalii Telvak ta in. Lviv: Svit, 2015, t. 46, kn. I: “Retsenzii na pratsi Mykhaila Hrushevskoho (1890–1914),” seria: “Dopomizhni materialy: dovidnyky, pokazhchyky, arkhivy”. 530–541. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, Mykhailo. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. Niu-York: Vydavnyche tovarystvo “Knyhospilka”, 1954, t. I: “Do pochatku XI viku,” (3-ye vyd.). 1–648. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, Mykhailo. “Istoriia Ukrainy-Rusy.” *Zbirnyk Istorychno-filosofichnoi sekti*. Lviv: Vyd. NTSh, 1898, t. 1. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, Mykhailo. “Ivan Franko.” *Hrushevskiy, Mykhailo. Tvory: u 50 t.* Red. Pavlo Sokhan ta in. Lviv: Svit, 2005, t. 3, seria: “Suspilno-politychni tvory (1907 – berezen 1917)”. 288–289. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, Mykhailo. [Retsenziia na vyd.:] “Kovalevskiy, Maksym. Sotsyologiya: V 2 t., t. 2: Henetycheskaia sotsyologiya yly uchenye ob yskhodnykh momentakh v razvytyi semy, roda, sobstvennosti, polytycheskoi vlasty y psykhycheskoi deiatelnosti. Sankt-Peterburg: Typ. I. I. Stasiulevycha, 1910, [6], 1–296.” *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka* 97 (1910): 189–190. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, Mykhailo. “Neduha d-ra I. Franka.” *Literaturno-naukovyi visnyk* 7 (1908): 405–406. (in Ukrainian).

- Hrushevskiy, Mykhailo. *Pochatky hromadianstva (genetychna sotsiologiya)*. Praha, Viden: Ukrainskyi sotsiologichnyi instytut, 1921. 1–328. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, Mykhailo. *Shchodennyk (1888–1894)*. Pidhotovka do vydannia, perednie slovo, uporiadkuvannia, komentari i pisliamova Leonida Zashkilniaka. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, 1997. 1–262. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, Mykhailo. “Sorokalitnii podvyh.” *Literaturno-naukovyi visnyk* 63, kn. 9 (1913): 258–259. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, Mykhailo. *Spomyny*. Publikatsiia S. Bilokonia, vstup F. Shevchenka. Kyiv (1988), no. 9: 115–149; no. 10: 123–158; no. 11: 113–153; no. 12: 110–148; Kyiv (1989), no. 9: 114–157; no. 10: 122–158; no. 11: 112–155; no. 12: 111–132; Kyiv (1993), no. 2: 109–125; no. 3: 131–142. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, Mykhailo. “V desiatylittia smerty I. Franka. Apostolovi pratsi.” *Ukraina* 6 (1926): 3–20. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy Mykhailo. *Iyymky z zherel do istorii Ukrainy-Rusy. Do polovyny XI viku*. Lviv: Nakladom avtora, 1895. 1–122, [1]. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, Mykhayil. “Svetloi pamiaty Yvana Franka.” *Ukraynskaia zhyzn* 6 (Moskva, 1916): 12–18. (in Russian).
- Hrytsak Yaroslav. “Konflikt 1913 roku v NTSh: prychny i prychnyky.” *Ukrainskyi istoryk* 28–29, no. 3–4 (1991–1992): 319–332. (in Ukrainian).
- Hyrych, Ihor. “Dokumenty akademika M. S. Hrushevskoho u fondi 1235 TsDIA URSR u m. Kyievi.” *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 5 (2006): 35–67. (in Ukrainian).
- Hyrych, Ihor. “M. Hrushevskiy i I. Franko: do istorii vzaiemyn.” *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 5 (2006): 35–67. (in Ukrainian).
- Hyrych, Ihor. “M. Hrushevskiy ta I. Franko: yednist protylezhnostei.” *Hrushevskiy M. S. – derzhavotvorets, hromadskiy diiach, vchenyi, publitsyst: Materialy II Rehionalnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, (Kyiv; Vinnytsia; Kamianets-Podilskyi; Bar). Vidp. red. M. Kh. Komisarchuk; nauk. red. I. B. Hyrych; Vinnytska oblasna derzh. administratsiia, Vinnytska oblasna rada, NAN Ukrainy; Instytut istorii Ukrainy, Instytut ukrainskoi arkheohrafii i dzhereloznavstva im. Mykhaila Hrushevskoho; Vinnytskyi derzh. pedahohichnyi un-t im. Mykhaila Kotsiubynskoho. Kyiv: Knyha-Veha, 2006. 19–59. (in Ukrainian).
- Hyrych, Ihor. “Mykhailo Hrushevskiy ta Ivan Franko: hromadske i pryvatne.” Hyrych, Ihor. *Istoryk Ukrainy. Personalnyi sait*. Accessed June 12, 2017. <http://www.i-hyrych.name/uk/Hrushevsky/AndFranko.html>. (in Ukrainian).
- Hyrych, Ihor. “Mykhailo Hrushevskiy ta Ivan Franko: hromadske i pryvatne.” *Frankoznavchi studii: Zbirnyk naukovykh prats* 4. Drohobych, 2007: 590–642. (in Ukrainian).
- Hyrych, Ihor. “Piatdesiatyomnyk tvoriv Mykhaila Hrushevskoho: kontseptsii, zdobutky, perspektyvy.” *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 2 (2016): 51–68. (in Ukrainian).
- Hyrych, Ihor i Todiichuk Olha. “Ivan Franko na storinkakh shchodennyka Mykhaila Hrushevskoho 1904–1910 rr.” *Frankoznavchi studii: Zbirnyk naukovykh prats* 4. Drohobych, 2007: 643–674. (in Ukrainian).
- Kapral, Myron. “Arkheohrafichna komisiia Naukovoho tovarystva im. Shevchenka u Lvovi (Narys istorii diialnosti).” *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk* 6–7, vyp. 3–4 (1999): 56–76. (in Ukrainian).

- Kis, Roman. *Final tretoho Rymu. Knyha druha. Ostoron Aziopy*. Lviv: Litopys, 2007. 1–546. (in Ukrainian).
- Klynova-Datsiuk, Halyna. “Hrushevskoznavstvo u tvorchomu dorobku Oleksandra Dombrovskoho.” *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu “Ostrozka akademiia”*: Seriiia “Istorychni nauky” 19 (2012): 272–279. (in Ukrainian).
- Klynova-Datsiuk, Halyna. “Hrushevskoznavstvo u tvorchomu dorobku Oleksandra Dombrovskoho.” *Mizhnarodna naukova konferentsiia do 150-littia M. S. Hrushevskoho: tezy dopovidei (m. Ostroh, 17 veresnia 2016 r.)*. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy; Natsionalnyi universytet “Ostrozka akademiia”; Ukrainske istorychne tovarystvo. Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu “Ostrozka akademiia”, 2016. 72–75. (in Ukrainian).
- Knyha protokoliv zasidan filolohichnoi sekti NTSh za 1893–1914 rr. The Lviv National Vasyl Stefanyk Scientific Library of the National Academy of Sciences of Ukraine, Department of Manuscripts. Fund 1, Series II, File 42/à. (in Ukrainian).
- Knyha protokoliv zasidan istorychno-filosofichnoi sekti NTSh za 1893–1913 rr. Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv. Fund 309 (NTSh), Series 1, File 42. (in Ukrainian).
- Korniichuk, Valerii. “«Istoriia Ukrainy-Rusy» M. Hrushevskoho v retsenzii I. Franka.” *Mykhailo Hrushevskiy i Zakhidna Ukraina. Do 100-richchia vid pochatku diialnosti M. Hrushevskoho u Lvivskomu universyteti: Dopovidi y povidomlennia mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Lviv, 26–28 zhovt. 1994 r.)*. Lviv: Svit, 1995. 93–96. (in Ukrainian).
- Kostomarov, Nikolai. “Yvan Svyrhovskiy – ukraïnskyi kazatskyi hetman XVI veka.” *Moskvityanyn* 19–20 (1855): 77–106. (in Russian).
- Kotliar, Mykola. *Rus yazychnytska: Bilia vytokiv skhidnoslovianskoi tsyvilizatsii*. Kyiv: Zapovit, 1995. (in Ukrainian).
- Kovalenko, Leonid. “Istorychni pohliady I. Ya. Franka.” *I. Ya. Franko yak istoryk: Zbirnyk statei. Naukovi zapysky Instytutu istorii AN URSSR*. Kyiv, 1956, t. 8. 3–33. (in Ukrainian).
- Kravets, Mykola. *Ivan Franko – istoryk Ukrainy*. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoho derzhavnoho universytetu, 1971. 1–203. (in Ukrainian).
- Krumbacher, Karl. *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527–1453)*: 2 Auflage. München, 1897. (in German).
- Krupnytskyi, Borys. “Mykhailo Hrushevskiy i yoho istorychna pratsia.” *Hrushevskiy, Mykhailo. Istoriia Ukrainy-Rusy*. Niu-York: Vydavnyche tovarystvo “Knyhospilka”, 1954, t. I: “Do pochatku XI vika”, 3-ye vyd. I–XL. (in Ukrainian).
- Krypiakevych, Ivan. “Istorychno-filosofichna sektiia NTSh pid kerivnytstvom Mykhaila Hrushevskoho u 1894–1913 rokakh.” *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka* 222: Pratsi istoryko-filosofskoi sekti (1991): 392–411. (in Ukrainian).
- Kukhar, Valentyna. “Mykhailo Hrushevskiy – Illia Vytanovych: u poshukakh ideolohemy ukrainstva.” *Visnyk Lvivskoi komertsiiinoi akademii* 8 (2009): 29–38. (in Ukrainian).
- Kuzelia, Zenon. [Retsenziia] “Franko I. Pechenihy pid Kyievom 968 r. (Naistarsha ukrainska narodna pisnia).” *Rocznik Slawistyczny* 6 (1913): 322. (in Polish).
- Kuzelia, Zenon. [Retsenziia] “Franko I. Slidy rusyniv u Semyhorodi XII–XVI st. Naukovyi dodatok do «Uchytelia».” *Rocznik Slawistyczny* 5 (1912): 309–310. (in Polish).
- Kuzelia, Zenon. [Retsenziia] “Franko I. Shist zapysiv kniazia Illi Konstantynovycha Ostrozkoho z r. 1535–[15]40.” *Rocznik Slawistyczny* 6 (1913): 322. (in Polish).
- Kuzelia, Zenon. [Retsenziia] “Franko Iv. Pysannia. VI. Prychynky do istorii Ukrainy-Rusy. Ch. I.” *Rocznik Slawistyczny* 6 (1913): 322. (in Polish).

- Kvit, Serhii. "Ivan Franko ta Mykhailo Hrushevskiy." *Slovo i Chas* 1 (1991): 61–70. (in Ukrainian).
- Litopys ruskyi*. Pereklad z davnoruskoi movy Leonida Makhnovtsia; vidp. red. Oleksa Myshanych. Kyiv: Dnipro, 1989. I–XVI, 1–591. (in Ukrainian).
- Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho* [materialy iz lystuvannia M. Hrushevskoho z I. Frankom: vstupne slovo, publikatsiia, komentar Halyny Burlaky]. Uporiad.: Halyna Burlaka, Nataliia Lysenko; red. Liubomyr Vynar; NAN Ukrainy: Instytut literatury im. T. H. Shevchenka, Instytut ukrainskoi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho. [Serii:] "Epistoliarni dzherela hrushevskoznavstva". Kyiv, Niu-York, Paryzh, Lviv, Toronto, 1997, t. 1. 16–24, 76–102, 296–309. (in Ukrainian).
- Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho* [materialy iz lystuvannia M. Hrushevskoho z I. Frankom: vstupne slovo, publikatsiia, komentar Halyny Burlaky]. Uporiad Halyna Burlaka, Nataliia Lysenko; red. Liubomyr Vynar. [Serii:] "Epistoliarni dzherela hrushevskoznavstva," Kyiv, Niu-York, Paryzh, Lviv, Toronto: Ukrainske Istorychne Tovarystvo, Instytut ukrainskoi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, 2006, t. 3. 11–27, 293–317, 566–579. (in Ukrainian).
- Malyk, Yaroslav. "Ivan Franko ta Mykhailo Hrushevskiy: do pytannia vzaiemovidnosyn." *Materialy Mizhnarodnoho naukovoho konhresu, prysviachenoho 150-richchiu vid dnia narodzhennia Ivana Franka (Lviv, 27 veresnia – 1 zhovtnia 2006 r.)*. Lviv, 2010, t. 2. 671–678. (in Ukrainian).
- Melnyk, Yaroslava. ...*I ostatnia chast dorohy (Ivan Franko v 1908–1916 rokakh)*. Vyd. 2-e, vypravl. y dopovn. Drohobych: Kolo, 2016. 1–440. (in Ukrainian).
- Melnyk, Yaroslava. *Ivan Franko y biblia apocrypha (Do 150-richchia vid dnia narodzhennia Ivana Franka)*. Lviv: Vyd-vo Ukrainskoho Katolytskoho Universytetu, 2006. 1–512, il. (in Ukrainian).
- Melnyk, Yaroslava. *Z ostannoho desiatylittia Ivana Franka*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 1999. 1–208. (in Ukrainian).
- Meyers grosses Konversations-Lexicon*. Wien und Leipzig, 1908, bd. 19. (in German).
- Milkowicz, Wladimir. [Retsenziia] "Hruševskij Michael, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner, 1906." In *Mitteilungen des Instituts für österreichische geschichtsforschung*. Redigirt von Oswald Redlich. Innsbruck, 1907, band 28. 527–535. (in German).
- Moskvofilstvo: dokumenty i materialy*. Vstupna stattia, komentari ta zbirka dokumentiv O. Sukhoho. Lviv: Vydavnychiy tsentr LNU im. Ivana Franka, 2001. 1–236. (in Ukrainian).
- Müller, Friedrich. *Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen*. Hermannstadt, 1864. I–XXXII, 1–236. (in German).
- Nazarko, Irynei-Ivan (o. Irynei), *Sviaty Volodymyr Velykyi. Volodar i Khrystytel Rusy-Ukrainy (960–1015)*. Rym: Vyd-vo ChSVV, 1954. XI–XXXII, 3–227. (in Ukrainian).
- Nykyrsa, Mariia. "Milkovych Volodymyr." *Ukrainski arkhivisty: bibliohrafichniy dovidnyk*. Kyiv, 1999. 225–226. (in Ukrainian).
- Ohloblyn, Oleksandr. "Mykhailo Serhiiovych Hrushevskiy." *Ukrainskyi istoryk* 1–2 (1966): 6–15. (in Ukrainian).
- Orzechowski, Konrad Oksza. *PRZEWODNIK statystyczny topograficzny i SKOROWIDZ obejmujący wszystkie miejscowości z przysiółkami w Królestwie Galicyi W. X. Krakowskiem i X. Bukowinie, według najświeższych skazówek urzędowych*. Kraków, 1872. 1–116; I–VIII. (in Polish).

- Ploky, Serhii. *Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History*. Toronto [etc.]: University of Toronto Press, 2005. I–XII, 1–614. (in English).
- Ploky, Serhii. *Velykyi peredil: nezvychna istoriia Mykhaila Hrushevskoho*. Avtoryz. pereklad z anhł. Mykoly Klymchuka. Kyiv: Krytyka, 2011. 1–600. (in Ukrainian).
- Pritsak, Omelian. "Istoriosofiia Mykhaila Hrushevskoho." *Hrushevskiy, Mykhailo. Istoriiia Ukrainy-Rusy: v 11 t., 12 kn.* Red. Pavlo Sokhan ta in. Kyiv: Naukova dumka, 1994, t. 1. XL–LXXIII. (in Ukrainian).
- Pritsak, Omelian. *Istoriosofiia ta istoriografiiia Mykhaila Hrushevskoho*. Kyiv; Kembridzh: Arkheohrafichna komisiia AN Ukrainy, In-t ukr. arkheohrafii; Ukr. naukovyi in-t Harvardskoho un-tu, 1991. 1–80. (in Ukrainian).
- Pyrih, Ruslan. *Zhyttia M. S. Hrushevskoho: ostannie desiatiyittia (1924–1934)*. Kyiv, 1993. 1–198. (in Ukrainian).
- Rybychynska, Nataliia. "Bibliohrafichna frankiana Volodymyra Doroshenka." *Ukrainske literaturoznavstvo. Seriiia mystetstvo* 6 (2006): 121–129. (in Ukrainian).
- Savchuk, Hryhorii. "Istorychni pratsi Ivana Franka." *Dokument yak dzherelo piznannia (do 160-richchia I. Ia. Franka ta 90-richchia Ya. R. Dashkevycha): Zbirnyk statei II Mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii vykladachiv, studentiv, aspirantiv i molodykh vchenykh (Lviv, 14–15 hrudnia 2016 r.)*. Lviv: Vydannia Ukrainsoi akademii drukarstva, 2016. 58–65. (in Ukrainian).
- Shapoval, Yurii. "Zanurennia u temriavu: Mykhailo Hrushevskiy u 1919–1934 rr." *Aktualni problemy vitchyznianoï istorii XX st.: Zbirnyk naukovykh prats, prysviachenyi pamiati akad. NAN Ukrainy Yu. Yu. Kondufora: 2 t.* Kyiv, 2004, t. 1. 306–421. (in Ukrainian).
- Shapoval, Yurii i Verba, Ihor. *Mykhailo Hrushevskiy*. Kyiv: Alternatyvy, 2005. 1–352. (in Ukrainian).
- Shchodennyk M. Hrushevskoho 1904–1910 rokiv, Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, Fund 1235 (M. Hrushevskiy), Series 1, File 25. (in Ukrainian).
- Shtepa, Kost. "Sotsiologichna teoriia religii E. Diurkhema i shkola M. Hrushevskoho." *Zapysky Nizhenskoho instytutu sotsiialnoho vykhovannia* 12 (Nizhen, 1932): 46–74. (in Ukrainian).
- Shtohryn, Dmytro. "Peredmov," *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka. Filologichna sektsiia* 213: "Literaturno-naukovyi vistnyk: Pokazhchyk zmistu. Tom 1–109 (1898–1932)." Uklav B. Yasynskiy. Kyiv, Niu-York: Smoloskyp, 2000. I–V. (in Ukrainian).
- "Spravozdannia z diialnosti Naukovoho tovarystva im. Shevchenka." *Khronika Naukovoho tovarystva im. Shevchenka* 4 (1902). (in Ukrainian).
- Studynskiy, Kyrylo. "Naukove tovarystvo im. Shevchenka u Lvovi, 1873–1928 rr." *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka. Pratsi Filologichnoi ta Istorychno-filosofichnoi sektsii*. Red. K. Studynskiy i I. Krypiakevych. Lviv, 1929, t. 150. IX–XVIII. (in Ukrainian).
- Suchyj, Oleksij. "Stepan Tomaszewski (1875–1930)." *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*. Pod red. J. Maternickiego, przy współpracy L. Zaskilniaka. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. 441–452. (in Polish).
- Sukhyi, Oleksii. "S. Tomashivskiy yak predstavnyk "derzhavnytskoho" napriamu v ukrainskii istoriografii." *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* Pod red. J. Maternickiego i L. Zaskilniaka. Rzeszów, 2004. 351–360. (in Ukrainian).
- Sukhyi, Oleksii. *Vid rusofilstva do moskvofilstva (rosiiskiy chynnyk u hromadskii dumtsi ta suspilno-politychnomu zhytti halytskykh ukrainsiv u XIX stolitti)*. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 2003. 1–498. (in Ukrainian).

- Sysyn, Frenk. “«Istoriia Ukrainy-Rusy» Mykhaila Hrushevskoho ta utvorennia natsionalnoi istoriografii.” *Mykhailo Hrushevskiy i ukrainska istorychna nauka. Materialy naukovykh konferentsii, prysviachenykh Mykhailovi Hrushevskomu*. Lviv, 1999. 3–30. (in Ukrainian).
- Telvak, Vitalii. “«Kwartalnik Historyczny»: fenomen instytutu (kinets XIX–pochatok XX st.).” *Eidos. Almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky* 1 (2005): 317–332. (in Ukrainian).
- Telvak, Vitalii. “Maloznana nimetskomovna pratsia Mykhaila Hrushevskoho.” *Drohobyt'skyi kraieznavchyi zbirnyk* 10 (2006): 681–701. (in Ukrainian).
- Telvak, Vitalii. “Mizh istoriieiu ta politykoiu: Retseptsiia tvorchoi spadshchyny Mykhaila Hrushevskoho pislia 1914 roku.” *Hrushevskiy, Mykhailo. Tvory: u 50 t.* Redkolehiia: Heorhii Papakin (hol. red.), Ihor Hyrych, Serhii Bilokin, Mykola Zhulynskiy, Vsevolod Naulko, Vitalii Telvak ta in. Lviv: Svit, 2015, t. 46, kn. 2: “Retsenzii na pratsi Mykhaila Hrushevskoho (1915–1938),” seriiia: “Dopomizhni materialy: dovidnyky, pokazhchyky, arkhivy”. V–XXVI. (in Ukrainian).
- Telvak, Vitalii. “Pershyi tom «Istorii Ukrainy-Rusy» Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykiv.” *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini* 17 (2007): 16–38. (in Ukrainian).
- Telvak, Vitalii. “Problema «Franko – Hrushevskiy» v ukrainskii istoriografii.” *Ukrainskyi istoryk* 4/1–2 (2006–2007): 183–199. (in Ukrainian).
- Telvak, Vitalii. “Retsenzuvannia prats Mykhaila Hrushevskoho yak istoriografichna problema (do 1914 roku).” *Hrushevskiy, Mykhailo. Tvory: u 50 t.* Redkolehiia: Heorhii Papakin (hol. red.), Ihor Hyrych, Serhii Bilokin, Mykola Zhulynskiy, Vsevolod Naulko, Vitalii Telvak ta in. Lviv: Svit, 2015, t. 46, kn. I: “Retsenzii na pratsi Mykhaila Hrushevskoho (1890–1914),” seriiia: “Dopomizhni materialy: dovidnyky, pokazhchyky, arkhivy”. VIII–XXX. (in Ukrainian).
- Telvak, Vitalii. *Teoretyko-metodolohichni pidstavy istorychnykh pohliadiv Mykhaila Hrushevskoho (kinets XIX–pochatok XX stolittia)*. Niu-York, Drohobych: [b. v.], 2002, t. 6: Seriiia “Hrushevskiiiana” [Ukrainske Istorychne Tovarystvo, Drohobyt'skyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. Ivana Franka]. 1–236. (in Ukrainian).
- Telvak, Vitalii. *Tvorcha spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykiv (kinets XIX–30-ti roky XX stolittia)*. Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, Drohobyt'skyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. Ivana Franka. Kyiv, Drohobych: Vymir, 2008. 1–494. (in Ukrainian).
- Telvak, Vitalii. “Vzaiemyny Ivana Franka ta Mykhaila Hrushevskoho v istoriografichnii tradytsii.” *Drohobyt'skyi kraieznavchyi zbirnyk. Zbirnyk naukovykh prats* 9 (2005): 48–60. (in Ukrainian).
- Telvak, Vitalii i Pedych, Vasyl. *Lvivska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho*. Lviv: Svit, 2016, t. 9 [u serii “Hrushevskiiiana”]. 1–440. (in Ukrainian).
- Tomashivskiy, Stepan. “Zlist i Zavyst («Ruslan» i prof. Mylkovych).” *Dilo*, 1907, no. 205, 1; no. 206, 1–2; no. 208, 1–2. (in Ukrainian).
- Voitovych, Leontii. “Daniia. Pokhodzhennia dynastii Riurykovychiv.” *Voitovych, Leontii, Kozak, Nazar, Ovsinskyi, Yurii i Chorny, Modest. Medium aevum; Seredni viky: Pidruchnyk dlia istorychnykh spetsialnostei VUZiv*. Za red. Leontii Voitovycha. Lviv: Triada plus, 2010. 97–99. (in Ukrainian).
- Vynar, Liubomyr. *Hrushevskoznavstvo: Heneza y istorychnyi rozvytok*. Ukrainske istorychne tovarystvo, Fundatsiia im. O. Olzhycha. Kyiv, 1998. 1–216. (in Ukrainian).
- Vynar, Liubomyr. “Istorychni pratsi Ivana Franka.” *Zbirnyk “Ukrainskoi literaturnoi hazety za 1956 rik.”* Miunkhen: Vydannia “Ukrainskoho tovarystva zakordonnykh studii”, 1957. 48–63. (in Ukrainian).

- Vynar, Liubomyr. *Mykhailo Hrushevskiy i Naukove tovarystvo im. Shevchenka: 1892–1934*. Niu-York; Drohobych; Lviv: Ukrainske Istorychne Tovarystvo, 2006. 1–384. (in Ukrainian).
- Vynar, Liubomyr. “Mykhailo Hrushevskiy i Zahalni Zbory NTSh v 1913 r.” *Ukrainskyi istoryk* 1–4 (1984): 64–81. (in Ukrainian).
- Vynar, Liubomyr. *Mykhailo Hrushevsky: Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography*. Toronto, New York, Munich: Ukrainian Historical Association, 1988, 1–25. (in English).
- Vynar, Liubomyr. “Naukove Tovarystvo im. T. Shevchenka i Mykhailo Hrushevskiy.” *Ukrainskyi istoryk* 1–4 (1968): 37–60. (in Ukrainian).
- Vynar, Liubomyr. “Nedrukovanyi lyst V. Lypynskoho do M. Hrushevskoho v spravi zahalnykh zboriv NTSh v 1913 r.” *Ukrainskyi istoryk* 1–2 (1991): 111–114. (in Ukrainian).
- Vynar, Liubomyr. “Znachennia Mykhaila Hrushevskoho v ukrainskii i svitovii istorii (Z nahody 125-littia narodzhennia).” *Ukrainskyi istoryk* 28–29 (1991–1992): 13–53. (in Ukrainian).
- Vytanovych, Illia. “Uvahy do metodolohii y istoriosofii Mykhaila Hrushevskoho.” *Ukrainskyi istoryk* 1–2 (1966): 32–51. (in Ukrainian).
- Yas, Oleksii. “«Kolektyvnyi cholovik» na avanstseni istorii: Sotsiolohizatsiia mynuvshyny v doslidnytskykh praktykakh M. Hrushevskoho.” *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 6 (2014): 123–148. (in Ukrainian).
- Yavorskyi, Matvii. “[Retsenziia na kn:] Mykh[ailo] Hrushevskiy. Pochatky hromadianstva (genetychna sotsiologiiia). Praha–Viden: Ukrainskyi sotsiologichnyi instytut, 1921.” *Knyha 2*. Kharkiv, 1923: 33–34. (in Ukrainian).
- Zaitseva, Zinaida. “Ivan Franko ta akademizatsiia Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka: statutni aspekty problemy.” *Problemy istorii Ukrainy XIX–XX st.* 13 (2007): 35–38. (in Ukrainian).
- Zaitseva, Zinaida. *Ukrainskyi naukovyi rukh: instytutsionalni aspekty rozvytku (kinets XIX–pochatok XX st.): monohrafiia*. Kyiv: KNEU, 2006. (in Ukrainian).
- Zashkilniak, Leonid. “Metodolohichni pohliady M. Hrushevskoho.” *Ukraina moderna* 2–3 (1998): 233–253. (in Ukrainian).
- Zashkilniak, Leonid. *Metodolohiia istorii. Vid davnyiny do suchasnosti*. Lviv, 1999. (in Ukrainian).
- Zimmermann, Franz und Werner, Carl. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Hermannstadt, 1892–1895. bd. 1–2. (in German).
- Zubrytskyi, Denys. *Krytyko-ystorycheskaia povest vremennykh let Chervonoi, yly Halytskoi Rusy*. Moskva, 1845. (in Russian).

Стаття надійшла до редколегії 28 січня 2016 р.

Прийнята до друку